વર્ષ : ૪ ● અંક : ૯-૧૦ ● ● તા. ૧૬-૧૦-૧૯૯૩ ● ● Regd. No. MH.By / South 54 Licence No. : 37

● ● ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનું માસિક મુખપત્ર ● ● ●

પ્રબુદ્ધ જીવન

● ● ● પ્રબુદ્ધ જીવન પાક્ષિક ૧૯૩૯થી ૧૯૮૯ : ૫૦ વર્ષ ● ● ● વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૩૦ ● ● ●

તંત્રી : રમણલાલ ચી. શાહ

કુદરતી આપત્તિઓ

સર્વથા આપત્તિ વગરનું મનુષ્યજીવન કાયમ માટે શક્ય નથી. એક યા બીજા પ્રકારની આપત્તિ મનુષ્યજીવનમાં વખતોવખત આવતી હોય છે. પરંતુ કેટલીક આપત્તિ એવી છે કે જેની નિશ્ચિત આગાહી થઈ શકતી નથી. એવી આપત્તિ જ્યારે આવી પડે ત્યારે સેંકડો, હજારો કે લાખો માણસો મૃત્યુ પામે છે. બીજા અનેક લોકો ઘવાય છે, ઈજા પામે છે, કે ઘરબાર વગરનાં થઈ જાય છે.

મહારાષ્ટ્રમાં લાતુર અને ઉસ્માનાબાદ જિલ્લામાં થયેલી ભૂકંપની ભયંકર દુર્ઘટનાએ હજારો માણસોના ભોગ લીધા છે. આમ જો જોવા જઈએ તો આ ભૂકંપ રિચર સ્કેલ ઉપર કેટલીક તીવ્રતાવાળો હતો ઘણી વધુ તીવ્રતાવાળો નહોતો. દુનિયામાં સાત પોઈન્ટ કે તેની ઉપરની તીવ્રતાવાળા ભયંકર ધરતીકંપો થયા છે. ક્યાંક ક્યાંક એથી વધુ તીવ્રતાવાળા ભૂકંપોમાં પણ માણસોના મૃત્યુની સંખ્યા ઓછી જોવા મળી છે. કેવા પ્રદેશમાં ધરતીકંપ થાય છે એના ઉપર એનો આધાર રહે છે.

ગીચ વસતી અને કાચાં મકાનોને કારણે ઓછી તીવ્રતાવાળા ધરતીકંપમાં પણ જાનહાનિનું પ્રમાણ ઘણું મોટું રહે છે. સરેરાશ એક નાના કાચા મકાનની અંદર છ-સાત કે તેથી વધુ માણસો રહેતાં હોય તો ધરતીકંપમાં મૃત્યુનો આંકડો કુદરતી રીતે વધી જાય છે. કેટલાક દેશોમાં જ્યાં મકાનો મજબૂત અને છૂટાં છવાયાં હોય અને ઘર દીઠ વસ્તીનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય ત્યાં ધરતીકંપના કારણે થતા મૃત્યુનો આંક ઓછો રહે છે.

લાતુર અને ઉસ્માનાબાદ વિસ્તારમાં પથ્થર સહેલાઈથી મળતો હોવાને કારણે એ વિસ્તારનાં ઘણાં ઘરોનું બાંધકામ ઈંટને બદલે પથ્થરથી થયું છે. વળી એ બાંધકામ ઘણુંખરું સિમેંટને બદલે માટી કે ચૂનાથી થયું છે. આવું હોય અને તેમાંય મધરાતે ભૂકંપ થાય તો ઘરની દીવાલો જ્યારે તૂટે ત્યારે ઘરમાં સૂતેલા માણસો ઉપર મોટા મોટા પથ્થરો પડે. જાપાનમાં ધરતી કંપની શક્યતાવાળા પ્રદેશમાં લોકો લાકડાંના નાનાં ઘરો બાંધીને રહે છે કે જેથી ધરતીકંપ થતી વખતે મકાનો તૂટે તો પણ હળવા વજનવાળાં લાકડાંને કારણે માનવહાનિ બહુ થતી નથી. ગીચ વસતીવાળા પ્રદેશમાં દેખીતી રીતે જ મૃત્યુનો આંક મોટો રહેવાનો. આવા પ્રદેશમાં તો માનવહાનિની સાથે સાથે ઢોર વગેરે પ્રાણીઓના મૃત્યુની સંખ્યા પણ મોટી રહે છે. વળી, ધરતીકંપથી માલમિલકત કે ભૌતિક સંપત્તિને પણ ઘણું મોટું નુકસાન પહોંચે છે. કુદરતી આપત્તિઓમાં વાવાઝોડું, નદીમાં પૂર, અતિશય વૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ (દુકાળ), આગ ધરતીકંપ, રોગચાળો વગેરે પ્રકારોમાં ધરતીકંપની ઘટના સૌથી વધુ ભયંકર છે. હવે તો વિજ્ઞાનની સહાયથી વાવાઝોડાની અગાઉથી ચેતવણી આપી શકાય છે. નદીઓમાં પૂર વખતે પણ સાવચેતી અને સલામતીનાં પગલાં લેવાય છે. આગને જલદી કાબુમાં લેવા માટે નવાં નવાં સાધનો નીકળતાં જાય છે. એટલે એવી આપત્તિ વખતે લાગતા વળગતા લોકો ભયભીત થઈ જતા હોવા છતાં પણ ખુવારીનો આંકડો શક્ય તેટલો ઓછો કરી શકાય છે. ધરતીકંપની બાબતમાં નિશ્ચિત સમયની આગાહી થતી નથી. એટલે ગીચ વસ્તીવાળા વિસ્તારમાં જ્યારે ધરતીકંપ થાય છે ત્યારે મૃત્યુનો આંક ઘણો મોટો થઈ જાય છે. આમ છતાં લાતુર અને ઉસ્માનાબાદ જિલ્લાના ધરતીકંપમાં જાનહાનિનું પ્રમાણ ધારણા કરતાં ઘણું મોટું થયું છે. આવી જ રીતે કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ચીનમાં ગીચ વસ્તીવાળા શહેરમાં ધરતીકંપ થયો હતો ત્યારે ત્યાં બે લાખથી વધુ માણસો મૃત્યુ પામ્યા હતા. ભારત કરતાં પણ ચીન ગીચ વસ્તીવાળો દેશ છે. અને ત્યાં પણ પ્રજાજીવનનું સ્તર આર્થિક દૃષ્ટિએ બહુ ઊંચુ નથી. સમૃદ્ધ દેશોમાં ધરતીકંપથી નુકસાન ઓછું થાય છે, અને સરકાર તેને ઝડપથી પહોંચી વળે છે.

ધરતીકંપ વિશે વૈજ્ઞાનિકોમાં પણ વિવિધ મત પ્રવર્તે છે. ધરતીકંપ થાય ત્યારે તે નોંધવાનાં સાધનો છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં ક્યારે થશે એની નિશ્ચિત આગાહી કરનારાં સાધનો હજુ શોધાયાં નથી. સામાન્ય રીતે દરિયા કિનારે કે સપાટ જમીનવાળા પ્રદેશો કરતાં ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં વધુ ધરતીકંપ થાય છે. ઠરી ગયેલા જ્વાળામુખીની આસપાસના પ્રદેશોમાં વધુ શક્યતા હોય છે. ધરતીના પેટાળમાંથી તેલ અને વાયુ કાઢવાનું પ્રમાણ વધતાં કે ભૂગર્ભ અણુધડાકાઓ થતાં ધરતીકંપની શક્યતાઓ વધી છે.

ધરતીકંપનો વિસ્તાર બીજી કુદરતી આપત્તિઓ કરતાં ઘણો મોટો હોય છે. સેંકડો માઈલોના વિસ્તારમાં ધરતી ધ્રૂજી ઊઠે છે. ધરતીકંપના કેન્દ્રના પ્રદેશમાં તો જાણે ધરતી ફાટી હોય અને માણસો તથા મકાનો એમાં ગરકાવ થઈ જતાં હોય એવો અનુભવ થાય છે. કુદરતી આપત્તિઓમાં ઓછા સમયમાં વધુ ભોગ લેવાની શક્તિ ભૂકંપમાં છે. લાતુર અને ઉસ્માનાબાદ જિલ્લામાં એક મિનિટથી પણ ઓછા સમયમાં હજારો માણસોએ પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા છે. વીજળી, વાવાઝોડું, પૂર દુકાળ વગેરે કરતાં ભૂકંપની આ વિનાશક શક્તિ ઘણી મોટી અને ભયંકર છે. માણસ એની સામે લાચાર બનીને ઊભો રહે છે.

ભૂકંપગ્રસ્ત વિસ્તારમાં લોકોને સહાય કરવા માટે સરકારી અને બીજી એજન્સીઓ તથા સેવાભાવી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ દોડી જાય છે. એમ થવું અત્યંત જરૂરી છે. મનુષ્યમાં રહેલો માનવતાનો ગુણ ત્યારે ખીલી ઊઠે છે. તેમાં પણ ભારતના લોકો એકંદરે ઘણા અનુકંપાશીલ છે. સ્વયંભૂ રીતે કેટલીયે સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ પોતાની શક્તિ અનુસાર રાહત ઉપાડી લે છે. સમૃદ્ધ દેશોમાં આવું રાહત કાર્ય કરવા માટે જ્યાં સરકાર પોતે જ એટલી સમર્થ હોય છે ત્યાં સામાન્ય નાગરિકો ઓછી સંખ્યામાં દોડે છે. અવિકસિત કે અર્ધવિકસિત દેશોમાં દયાના ભાવથી અનેક લોકો સહાય કરવા દોડી જાય છે.

જ્યારે દેશને માથે કોઈ આપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિનો ગેરલાભ ઉઠાવવા માટે કેટલાંક અનિષ્ટ તત્ત્વો સક્રિય બનતાં હોય છે. યુદ્ધભૂમિ ઉપર પણ મૃત સૈનિકોનાં શબ ખાવા માટે ગીધો તૂટી પડતાં હોય છે. દુનિયામાં આવું બનવું એ કુદરતી છે. એવે પ્રસંગે પણ પોતાના ચિત્તને સંયમમાં રાખવું એ નિમ્ન કોટિના માણસો માટે દુષ્કર છે. રસ્તામાં અકસ્માત થયો હોય, કોઈ વ્યક્તિ બેભાન પડી હોય અને ત્યાંથી પસાર થનાર દુર્જન માણસ એકલો હોય અને આસપાસ કોઈ ન હોય તો ઘવાયેલી બેભાન વ્યક્તિની ઘડિયાળ, ઘરેણાં, પાકિટ વગેરે કાઢી લેવા તે લલચાય છે. સજ્જન માણસોને આવી વૃત્તિ ઉદ્‌ભવતી નથી. તેઓ તો ઘવાયેલાને કઈ રીતે સહાય કરી શકાય તેના જ વિચારમાં પડી જાય છે. આગ લાગી હોય ત્યારે ખુદ બંબાવાળાઓએ પોતે પણ બળતા ઘરમાંથી કિંમતી વસ્તુઓ ઉઠાવી લીધી હોય એવા પ્રસંગો બને છે. વિમાની અકસ્માત થયો હોય તો નજીક રહેતા માણસો મુસાફરોનો સામાન ઉપાડી જાય છે. કોઈક ઘરમાં કોઈક સ્ત્રીનું અચાનક મૃત્યુ થયું હોય અને ઘરનાં સ્વજનો ગભરાઈને આમતેમ દોડાદોડ કરતાં હોય તેવે વખતે જોવા આવેલાં સગાંસંબંધીઓમાંથી કે અડોશીપડોશીમાંથી કોઈક મૃતદેહ ઉપરથી વીંટી, બંગડી, ચેઈન વગેરે કાઢી લે છે. દુર્બુદ્ધિવાળા દુર્જનોને ધરતીકંપના સમયે આવી તક મોટા પાયે મળે છે. દુર્ઘટનાના સ્થળે એકત્રિત થયેલા માણસોમાંથી કેટલાય ચોરી-લૂંટફાટ કરવા લાગે છે. ગરીબ અવિકસિત દેશોમાં આવી ઘટનાઓ વધુ પ્રમાણમાં બને છે. મહારાષ્ટ્રના આ ભૂકંપમાં પણ કેટલાંક ગામોમાં કેટલાક લોકોએ દુકાનો લૂંટવાનો, ઘરવખરી ઉઠાવી જવાનો અને મૃતદેહ ઉપરથી ઘરેણાં કાઢી જવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પ્રજાનો એક વર્ગ જ્યારે શોકમાં ગરકાવ બની ગયો હોય તે જ વખતે એજ પ્રજાનો બીજો વર્ગ આવી હીન, મલિન વૃત્તિયુક્ત પ્રવૃત્તિમાં પડી જાય એ બહુ ખેદ અને શરમની વાત છે. જે સમાજનું નૈતિક સ્તર ઊંચુ હોય છે ત્યાં આવી હીન ઘટનાઓ એકંદરે ઓછી બને છે.

જ્યારે આવી કોઈ મોટી આપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે ચારે બાજુથી દાનનો અને સહાયનો વિવિધ પ્રકારનો પ્રવાહ વહેવા લાગે છે. દેખીતી રીતે જ વિવિધ સંગઠનો દ્વારા અચાનક આવતી સહાય-સામગ્રીની વહેંચણીની બાબતમાં તરત સંયોજન અને યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું સરળ બનતું નથી. એવે વખતે ચીજ વસ્તુઓ અને દાનની રકમનો વ્યવસ્થિત હિસાબ રહેતો નથી. કેટલાંક તકવાદી તત્ત્વો આવા પ્રસંગનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે અને આવેલી સહાય-સામગ્રીમાંથી કેટલીકની ઉચાપત પણ થાય છે. બીજી બાજુ જેઓ આપદ્‌ગ્રસ્ત નથી એવા કેટલાક સારા લોકો પણ પોતે આપદ્‌ગ્રસ્ત છે એમ કહીને સહાય સામગ્રી મેળવવાં લાગી જાય છે. આ કાર્ય એટલું વિશાળ હોય છે અને એટલું ત્વરિત રીતે કરવાનું હોય છે કે સહાય લેનારાઓ સાચા છે કે ખોટા એની ચકાસણી કરવાનો સમય રહેતો નથી અને ચકાસણી કરવાનું ત્યારે ટીકાપાત્ર બને છે.

સરકારી તંત્ર દ્વારા આવતી નાણાંકીય સહાયમાંથી અને સાધન-સામગ્રીના પુરવઠામાંથી સરકારી તંત્રના માણસો પણ આવી તકનો લાભ લઈ વચ્ચેથી કેટલાક ગાળો ખાઈ લે છે. કેટલીકવાર કેટલાક સમાજસેવકો કેટલીક સાધન-સામગ્રી લઈને મદદ કરવા દોડી જાય છે, પરંતુ પોતે મોડા પડ્યા હોવાને લીધે અથવા ક્યાં, કોને, કેવી રીતે સહાય કરવી તેની તરત સૂઝ ન પડવાને લીધે અને પોતે લાવેલા તે સાધન સામગ્રી પાછી લઈ જવાનો કોઈ અર્થ નથી એમ સમજીને તેનો તેઓ ગમે ત્યાં ગમે તે રીતે નિકાલ કરી નાખે છે. કેટલાક લેભાગુ કાર્યકર્તાઓ પોતે જ તેનો લાભ ઉઠાવે છે. મોરબીની રેલ વખતે કે ભોપાળની ગેસ-દુર્ઘટના વખતે આવી વિવિધ પ્રકારની ઘટનાઓ બની હતી.

એક બાજુ જેમ સરકારી તંત્ર ઉપર આવે વખતે લોકોને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રહેતો નથી, તેમ બીજી બાજુ નાની નાની સંસ્થાઓ દ્વારા થતાં મદદનાં કાર્યો વચ્ચે સંયોજનનો અભાવ હોવાને કારણે આપત્તિના સમયે રાહતનું કાર્ય જેટલું વ્યવસ્થિત અને પૂર્ણ-પરિણામી થવું જોઈએ તેટલું થતું નથી. જે થાય છે તે અત્યંત પ્રશંસનીય, અનુમોદનીય હોય છે. તેમ છતાં અખિલ ભારતીય સ્તરની મોટી સેવાભાવી સંનિષ્ઠ સંસ્થાઓની જેમ સંખ્યા વધારે તેમ રાહત કાર્ય વધુ વ્યવસ્થિત થઈ શકે. બધું જ રાહતકાર્ય સરકાર દ્વારા જ થાય અને સેવાભાવી સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓએ સરકારને જ નાણાં આપવાં જોઈએ એવો આગ્રહ રાખી શકાય નહિ, કારણ કે કેન્દ્ર સરકારના તંત્રની કે રાજ્ય સરકારના તંત્રની એટલી વિશ્વસનીય મુદ્રા હજુ પ્રજામાં ઊભી થઈ નથી.

લાતુર અને ઉસ્માનાબાદ વિસ્તારના ભૂકંપગ્રસ્ત લોકોના પુનર્વસવાટ માટે રાજ્ય સરકાર તથા કેન્દ્ર સરકાર તરફથી ઠીક ઠીક મોટી આર્થિક સહાય મળવી ચાલુ થઈ ગઈ છે. વિદેશોના કેટલાંક રાષ્ટ્રો તથા વર્લ્ડ બેન્ક વગેરે તરફથી પણ ઠીક ઠીક મોટી આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે. આ સહાયના આંકડાઓ એટલે કરોડો રૂપિયાની વાતો. એવો તર્ક કરવામાં આવે છે કે ધરતીકંપ પછી પુનર્વસવાટ માટે જે રકમની સહાય આવી એ જ સહાય ધરતીકંપ પહેલાં સારાં પાકાં ઘરોનાં બાંધકામ માટે અગાઉથી મળી હોય તો આટલી જાનહાનિ ન થાત. પરંતુ એવી રીતે સહાય કરવાનું સરળ પણ નથી, કારણ કે ભારત તો ઘણો વિશાળ દેશ છે અને દેશ ઉપર આવી પડતી કુદરતી આપત્તિ દરેક વખતે એકસરખા પ્રકારની નથી હોતી. ક્યાંક રેલ, ક્યાંક વાવાઝોડું, ક્યાંક દુકાળ, ક્યાંક મકાન હોનારત, ક્યાંક રેલવે અકસ્માત, ક્યાંક રોગચાળો, એમ કોઈક અને કોઈક આપત્તિ આવતી હોય ત્યાં કયા વિસ્તારમાં કેટલી સહાય અગાઉથી આપવી એનો સાચો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. વળી સરકાર ઉપર પક્ષપાતનો આક્ષેપ પણ આવે. એટલે આપત્તિ વખતે જ કરોડો રૂપિયાની આર્થિક સહાય ચારે બાજુથી આવે એમ બનવું સ્વાભાવિક છે. એમાં પક્ષપાત કે અન્યાયનું કારણ રહેતું નથી. આમ છતાં એટલું તો સાચું જ છે કે સમગ્ર ભારતની દૃષ્ટિએ જેટલાં વ્યવસ્થિત વિકાસલક્ષી કાર્યો થવાં જોઈએ તેટલાં થતાં નથી. વિકાસકાર્યો માટે જેટલાં નાણાં રાજ્ય સરકાર તથા કેન્દ્ર સરકાર તરફથી ફાળવવામાં આવે છે તેટલાં નાણાંનો પરિણામગામી પૂરેપૂરો ઉપયોગ થતો નથી. વહીવટી ખર્ચા અને લાંચરૂશ્વતમાં ઘણાં નાણાં ચવાઈ જાય છે.

આવી આપત્તિના પ્રસંગે જાનહાનિ અને માલમિલકતને નુકસાન ઘણું બધું વધારે થતું હોય છે. દેશની આર્થિક દુર્દશાનો પડઘો આવી આપત્તિ વખતે ઘણો મોટો સંભળાય છે. દેશની આર્થિક સદ્ધરતા, દૃષ્ટિપૂર્વકનું વિકાસલક્ષી આયોજન, સંનિષ્ઠ સરકારી તંત્ર અને પ્રજાનો સાચો સહકાર આ બધું હોય ત્યારે નૈસર્ગિક આપત્તિનો ઘા લોકોને ઘણો ઓછો લાગે, પરંતુ એવી સંભવિત સ્થિતિની આશા ક્યારે રાખીશું ?

સર્જન, વિનાશ અને પુનર્સર્જન એ કુદરતનો ક્રમ છે. નવી વસ્તુને જીર્ણ કરી નાખવાની તાકાત કાળમાં છે. કુદરતી ક્રમે વસ્તુ જૂની થાય અને તેનો નાશ થાય એ એક વાત છે. અને અચાનક વિનાશ સર્જાય એ બીજી વાત છે. માનવ જાત વિવિધ પ્રકારના ભયંકર વિનાશની સામે સતત ઝઝૂમતી આવી છે. વિનાશની કળ વળતાં થોડા વખતમાં જ માનવજાત ફરી પાછી બેઠી થઈ જાય છે અને રાબેતા મુજબનું જીવન જીવવા લાગે છે. ક્યારેક તો જાણે એવી દુર્ઘટના બની જ ન હતી એવી રીતે જીવનપ્રવાહ વહેવા લાગે છે.

આવી ભયંકર દુર્ઘટનાઓ બને છે ત્યારે દુનિયામાં પાપ ઘણું વધી ગયું છે માટે અથવા સામુદાયિક ભયંકર અશુભ કર્મનો ઉદય થયો માટે આ થયું છે એવી લોકમાન્યતાની યોગ્યાયોગ્યતાની વિચારણામાં ઊતરવા કરતાં વૈજ્ઞાનિકો આ દિશામાં વધુ ત્વરિત ગતિએ સંશોધન કરે અને લોકજીવનને વધુ સુરક્ષિત બનાવવાના ઉપાયો વૈજ્ઞાનિક સ્તરે વિચારાય એ ઘણી મહત્ત્વની વાત છે.

કુદરતે સર્જેલી આપત્તિઓ અને યુદ્ધ વગેરે દ્વારા ખુદ માનવે સર્જેલી આપત્તિઓ એમ ઉભયમાંથી માનવજાતને મુક્ત કરવાની દિશામાં મનુષ્યનું ચિત્તતંત્ર કામે લાગી જાય એવો શુભ અવસર ક્યારે આવશે?

❑ રમણલાલ ચી. શાહ

માનવતાવાદી મનોવિજ્ઞાન

❑ ચી. ના. પટેલ

મનુષ્યસ્વભાવની વિકાસ-શક્યતાઓનો અભ્યાસ કરતી માનવલક્ષી કે માનવતાવાદી મનોવિજ્ઞાન (Humanist Phychology) તરીકે ઓળખાતી આધુનિક મનોવિજ્ઞાનની એક શાખા આ સદીમાં વિકસી છે. મનોવિજ્ઞાનની એ શાખા મનુષ્યસ્વભાવનો વિધાયક (Positive) દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરે છે. અને વ્યક્તિની ચેતનાના બૌદ્ધિક, નૈતિક અને રસલક્ષી વ્યાપારનું સ્વતંત્ર મૂલ્ય સ્વીકારે છે. એવા મનોવૈજ્ઞાનિકોમાં એઈબ્રહેમ મેસ્લો નામના એક અમેરિકન મનોવૈજ્ઞાનિકે મનુષ્યસ્વભાવના ઉમદા અંશો સમજવામાં સૌથી વધુ મુલ્યવાન પ્રદાન કર્યું છે.

સામાન્ય રીતે મનાય છે કે હકીકતનું ભાન અને કર્તવ્યબુદ્ધિ એ બે જુદી વસ્તુઓ છે, એટલે કે આપણને બાહ્ય પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થવાથી જ એ પરિસ્થિતિમાં આપણે શું કરવું જોઈએ તેનો આપણને બોધ નથી થતો. પણ મેસ્લો માનતા કે થાય છે. તેઓ કહેતા કે 'Is' dictates 'Ought', એટલે કે આપણે વાસ્તવિકતાને સાચી રીતે સમજીએ તો એ જ્ઞાનથી આપણે એ પરિસ્થિતિમાં કેવી રીતે વર્તવું તે આપોઆપ સમજાય છે. પોતાના એ મતના સમર્થનમાં તેઓ પ્રાચીન ગ્રીસના સુવિખ્યાત ચિંતક સોક્રેટીઝનું એ મતલબનું કથન ટાંકતા કે કોઈ પણ વ્યક્તિ જાણીજોઈને સત્ય કરતાં અસત્ય અથવા સારું કરતાં ભૂંડું પસંદ નથી કરતી, અર્થાત્ કોઈ વ્યક્તિને સત્ય કે સારું શું છે એનું જ્ઞાન થાય તો તે વ્યક્તિ અનિવાર્યપણે પોતાના એ જ્ઞાનને અનુસરે છે.

મેસ્લો ભૌતિક વિજ્ઞાનની અભ્યાસપદ્ધતિ મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે નિરુપયોગી છે એમ માનતા. ભૌતિક વિજ્ઞાન અમુક અમુક જડ પદાર્થોનો અભ્યાસ કરીએ પદાર્થને લગતાં સર્વસાધારણ તારણો કાઢે છે, પણ માણસના સ્વભાવમાં એવું અનંત વૈવિધ્ય રહેલું હોય છે કે સમગ્ર માનવજાત માટે દેશ-કાળનિરપેક્ષ તારણો કાઢવા માટેના અભ્યાસમાં જરૂરી એવા મનુષ્યસ્વભાવના પ્રતિનિધિરૂપ નમૂનાઓ પસંદ કરવાનું સાવ અશક્ય છે. વળી મેસ્લો એમ પણ માનતા કે જેમ બીજ, વૃક્ષ અને ફળ એ એક બીજાથી સ્વતંત્ર વાસ્તવિકતાઓ નથી પણ એક જ વાસ્તવિકતાના ત્રણ તબક્કા છે. અને તેથી ફળનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના બીજનું સ્વરૂપ ન સમજાય, તેમ મનુષ્યસ્વભાવનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવું હોય તો તેની વાસ્તવિકતાઓની સાથે તેની વિકાસક્ષમતા પણ સમજવી જોઈએ અને તે સામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષોના પ્રતિનિધિરૂપ નમૂનાઓનો અભ્યાસ કરવાથી ન સમજાય.

પોતાની એ વિચારસરણીને અનુસરી મેસ્લોએ મનુષ્યસ્વભાવની વિકાસક્ષમતા સમજવા મનુષ્યસ્વભાવના સૌથી વધુ વિકસિત નમૂનાઓનો અભ્યાસ કરવાની રીત સ્વીકારી હતી. એ રીતને તેઓ Growing-tip Statisticsની રીત કહેતા, એટલે કે કોઈ વનસ્પતિને નવી કૂંપળો ફૂટતી હોય એ બિંદુએ સૌથી વધુ ઉત્કટ નવસર્જન પ્રક્રિયા (Genetic action) ચાલી રહી હોય છે. તેમ માનવજાતના શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓમાં માનવસ્વભાવની સર્જકતા ઉત્તમ રૂપે પ્રગટ થતી હોય છે. તેઓ એમ પણ માનતા કે માણસના સ્વભાવમાં એવા શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓના વર્તનને અનુસરવાની વૃત્તિ હોય છે. પોતાની એ શ્રદ્ધાના સમર્થનમાં મેસ્લો મધ્ય યુગમાં યુરોપમાં બહુ પ્રભાવક બનેલા પ્રાચીન ગ્રીસનાં ચિંતક એરિસ્ટોટલનું 'What the superior man thinks is good is really good' (શ્રેષ્ઠ માણસ જેને સારું માને છે તે ખરેખર સારું હોય છે.) એ વિધાન ટાંકતા. મેસ્લોના મંતવ્યનું તાત્પર્ય એ છે કે સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો શ્રેષ્ઠની શ્રેષ્ઠતા સમજે છે અને એ શ્રેષ્ઠતાનો પ્રભાવ સ્વીકારે છે. ભગવદ્‌ગીતામાં પણ શ્રી કૃષ્ણ ત્રીજા અધ્યાયના ૨૧મા શ્લોકની પહેલી પંક્તિમાં કહે છે કે यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः (શ્રેષ્ઠ માણસ જેવુ આચરણ કરે છે તેવું બીજાઓ કરે છે.) ગાંધીજી પણ કહેતા કે 'Truth is a self-acting force' એટલે કે સત્ય કોઈ વ્યક્તિના જીવનમાં મૂર્ત થાય તો તેનો પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો જ નથી.

મેસ્લો માનતા કે બાળકોનાં પિતા કે માતા તેમને આ કે તે બનાવી શકતાં નથી, બાળકો પોતે જ પોતાને જે બનવું હોય છે તે બને છે. (A parent cannot make his children into anythig. Children make themselves into something) પોતે આમ માનતા હોવાથી મેસ્લો વર્તનવાદી મનોવૈજ્ઞાનિક વોટ્સનની પોતે ઉત્તેજના અને પ્રતિભાવોની ચારિત્ર્ય ઘડતરની રીતનો વિનિયોગ કરી ગમે તે બાળકને આ કે તે બનાવી શકે એ દાવાનો ઉપહાસ કરતા અને કહેતા કે વોટ્સનને જાણે કોઈ બાળક જ નહોતું.

મેસ્લોના મત અનુસાર વર્તનવાદી મનોવિજ્ઞાનની વિચારસરણીના પરિણામે સમાજમાં આધ્યાત્મિક શૂન્યતા (Spritual Vaccum) સરજાય છે, કારણકે એ વિચારસરણી જીવનનાં ઉમદા મૂલ્યોના મૂળમાં ઈશ્વર જેવી કોઈ લોકોત્તર સત્તા રહેલી છે એ માણસજાતની સદીઓજૂની શ્રદ્ધાનો નાશ કરે છે. સમગ્ર વાતાવરણમાં 'God is dead' (ઈશ્વર મૃત્યુ પામ્યો છે.) એવી માન્યતા વ્યાપક બને છે. એમ જીવનમૂલ્યો માટે કોઈ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ ઉપર ઉપરની શ્રદ્ધાનો છેદ ઉડાવી દીધા પછી વર્તનવાદી મનોવિજ્ઞાન 'Marx is dead' (માર્ક્સ મૃત્યુ પામ્યો છે.) એવી માન્યતા પણ વ્યાપક બનાવે છે અને એમ કરી જીવનમૂલ્યો માટે સામાજિક આધારનો પણ છેદ ઉડાવી દે છે.

મેસ્લો શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ કોને કહેવી એનો શાસ્ત્ર કે રૂઢિથી સ્વતંત્ર નિર્ણય કરી શકાય છે એમ માનતા. તેમના મત અનુસાર પોતાના અંતસ્તત્ત્વને વફાદાર રહે તે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ. પોતાના અંતસ્તત્ત્વને વફાદાર રહેતી વ્યક્તિની મેસ્લોની આ કલ્પના અસ્તિત્વવાદની 'Authentic being' (સ્વનિષ્ઠા) તરીકે ઓળખાતી ભાવનાને મળતી આવે છે અને ભગવદ્‌ગીતાની સ્વભાવનિયત કર્મનું અથવા સ્વધર્મનું પાલન કરનારી વ્યક્તિની કલ્પનાને પણ મળતી આવે છે. મેસ્લો એમ પણ માનતા કે મનોવૈજ્ઞાનિકો કોઈ વ્યક્તિ પોતાના અંતસ્તત્ત્વને વફાદાર છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરી શકે છે. માનસિક દર્દીઓના વર્તનનો અભ્યાસ કરતાં તેમને પ્રતીતિ થાય છે કે કોઈ વ્યક્તિએ પોતાના અંતસ્તત્ત્વનો વિદ્રોહ કર્યો હોય છે તો એ કૃત્ય એ વ્યક્તિની અસંપ્રજ્ઞાત ચેતનામાં ઊંડે ઊંડે પોતાની પ્રત્યે ઘૃણા પ્રેરે છે. તેઓ માનતા કે મનોવૈજ્ઞાનિકો એ પણ જોઈ શકે છે કે પોતાની માનસિક વિકૃતિઓમાંથી આનંદ મેળવતી વ્યક્તિ પોતાના ચિત્તના ઊંડાણમાં ખૂબ ખૂબ ક્લેશ, વ્યથા અને ભય અનુભવતી હોય છે. જેમણે રોગિષ્ટ અને તન્દુરસ્ત એવા બેય પ્રકારનો આનંદનો અનુભવ કર્યો હોય છે એવી વ્યક્તિઓના માનસનો અભ્યાસ કરતા મનોવિજ્ઞાનિકોને એવી વ્યક્તિઓ હમેશાં તંદુરસ્ત આનંદ પસંદ કરતી અને રોગિષ્ટ આનંદના વિચાર માત્રથી ધ્રુજી ઊઠતી જણાય છે. આનો અર્થ એ થયો કે આપણાં જીવનમૂલ્યો શાસ્ત્રો કે સામાજિક આચારવિચાર ઉપર આધાર નથી રાખતાં પણ વ્યક્તિના અંતરમાંથી જ સ્ફૂરે છે. તેથી મેસ્લો માનતા કે માણસના વર્તનને સાચી દિશામાં દોરે એવાં જીવનમૂલ્યો માનવીય જીવનની પ્રકૃતિમૂલક વાસ્તવિકતામાં જ શોધવાનાં છે. (...the values which guide human action must be found within the human reality itself). મેસ્લોની આ માન્યતાને

વાલ્મીકિ રામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં વાલ્મીકિએ રામના મોંમાં મૂકેલી શુભ-અશુભને લગતી ઉક્તિ સાથે સરખાવી શકાય. વાલી રામ ઉપર પોતાને સંતાઈને મારવામાં અધર્માચરણ કર્યું હોવાનો આક્ષેપ કરે છે તેના ઉત્તરમાં રામ કહે છે, હૃદિસ્થઃ સર્વભૂતાનામાત્મા વેદ શુભાશુભમ્ (સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો આત્મા શુભ અને અશુભ શું તે જાણે છે.)

મેસ્લો માનતા કે હરકોઈ વ્યક્તિ શાંત ચિત્તે કોઈ પણ પ્રકારનો સભાન પ્રયત્ન કર્યા વિના, અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થે જેને 'Wise passiveness' જ્ઞાનપૂર્વની માનસિક નિષ્ક્રિયતા કહી છે, એવા ભાવથી પોતના અંતરના અવાજને સાંભળતાં શીખે તો તે તેના હૃદયમાં સ્ફુરતી શુભની પ્રેરણાઓ ઓળખી શકશે. આવીજ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈ ગાંધીજી કોઈ પણ પગલું ભરતાં પહેલાં પ્રાર્થનામય ભાવથી પોતાના અંતરનો અવાજ (એમના શબ્દોમાં The still small voice within) સંભળાય તેની પ્રતીક્ષા કરતાં, જો કે તેઓ ૧૯૨૦-૨૧ના અસહકારના આંદોલન વેળા દેશને એક વર્ષમાં સ્વરાજ અપાવવા એટલા અધીરા બની ગયા હતા કે તેમણે પોતાના અંતરના અવાજને ખોટી રીતે સાંભળ્યો હતો અને તેથી તેઓ પ્રજાની હિંસાવૃત્તિને ઉશ્કેરે એવી તાણખા ઝરતી વાણીમાં બ્રિટિશ સરકારની નીતિરીતિઓની ટીકા કરતા હતા અને છેવટે ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની ૪થી એ ઉત્તર પ્રદેશના ગોરખપુર જિલ્લાના ચૌરીચોરાનો હત્યાકાંડ બન્યો તે પછી જ તેઓ પોતાની ભૂલ સમજ્યા હતા અને પોતાની એ ભૂલ તેણે જાહેરમાં કબૂલ કરી હતી. ગાંધીજીએ શ્રીમતી વિજ્યાબહેન પંચોળી ઉપરના એક પત્રમાં લખ્યું હતું : 'ઇંદ્રિયોનો ઘોંઘાટ આપણને આત્માનું મૃદુ સંગીત સાંભળવા દેતો નથી.' સંભવ છે અસહકારના આંદોલનનાં એ બે વર્ષ દરમિયાન ગાંધીજીને પણ ઇંદ્રિયોના ઘોંઘાટનો અનુભવ થયો હોય. નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ ગાંધીજી ઉપર એક જાહેર પત્ર લખી પોતે તેમનામાં ૧૯૧૫માં સાત્વિક વૃત્તિ જોઈ હતી તેના બદલે તેમનામાં હવે રાજસિક વૃત્તિ દેખાય છે એમ કહ્યું પણ હતું.

જે સ્ત્રીપુરુષો આવી સંપૂર્ણ માનસિક નિષ્ક્રિયતાથી પોતાના અંતરના અવાજને ઓળખી તેને અનુસરે છે તેનું જીવન Growth- oriented વિકાસલક્ષી અને એમ નહિ કરનાર સ્ત્રીપુરુષોનું જીવન Defence-oriented સ્વરક્ષણલક્ષી હોય છે એમ મેસ્લો માનતા, એટલે કે પહેલા વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષો સતત નવાનવા જીવનરસો અનુભવતાં રહે છે અને બીજા વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાની વર્તમાન મનોવૃત્તિને વળગી રહેતાં હોય છે. ફ્રોઈડી મનોવિજ્ઞાન અનુસાર બધાં બાળકો સ્વરક્ષણને વૃત્તિના હોય છે જાણેકે તેમને નિસરણીનાં પગથિયાં ચઢવાનો ભય લાગતો હોય છે અને તેમને ધક્કો મારીને ઉપર ચઢાવવા પડતાં હોય છે. આથી ઊલટું મેસ્લો માનતા કે શરીર અને મનથી નીરોગી, પોતાની પરિસ્થિતિમાં સંપૂર્ણ સલામતી અનુભવતાં (Secure) અને સુખી બાળકો પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ સાધવા, પોતાની બાળકવૃત્તિમાંથી મુક્ત થવા (to mature) ઉત્સુક હોય છે. તેઓ કહેતા કે કોઈ વ્યક્તિ પોતનાં જૂના પગરખાં ફેંકી દે તેમ એવાં બાળકો પોતાની જૂની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનવા કેળવેલી ને હવે નિરુપયોગી બનેલી ટેવો (the old adjustment) છોડીને નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોય એવી ટેવો કેળવવા તત્પર રહે છે. એમ સતત પ્રગતિ કરતા રહેવામાં, શરીર અને મનની નવીનવી આવડતો (Skills) કેળવવામાં અને તેમના વિનિયોગમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવામાં એવાં બાળકો આનંદ અનુભવે છે. એમનામાં ક્યારેક માનસિક રોગો દેખાતા હોય છે તેમને મેસ્લો બાળકોની વિકાસવૃદ્ધિ (Impluse toward growth) અતૃપ્ત રહેતાં વિકૃત રૂપ ધારણ કરે છે તેનું જ પરિણામ હોવાનું માનતા.

મેસ્લોની પરિભાષામાં પોતાનો વિકાસ સાધવા તત્પર રહેતી વ્યક્તિ self-actualising હોય છે, અર્થાત એવી વ્યક્તિ પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં એનાં આંતરપ્રયોજનોને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. એવી સ્વપ્રયોજનનિષ્ઠ વ્યક્તિ કોઈ આ કે તે મહત્ત્વાકાંક્ષા અથવા વ્યક્તિગત ધ્યેય સિદ્ધ કરવા નહિ પણ પૂર્ણ માનવતા (full humanness) પ્રતિ ગતિ કરવા ઉત્સુક હોય છે અને એ અર્થે કોઈ પણ પ્રકારની ભ્રાન્તિને વશ થયા વિના સતત જાગૃત રહી પોતાના વિકાસની જવાબદારી પોતે જ જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકારે છે. મેસ્લો માનતા કે એવી સ્વપ્રયોજનનિષ્ઠ વ્યક્તિઓ એક પણ અપવાદ વિના પોતાના સ્વાર્થના ક્ષેત્રની બહાર એવા કોઈ ઉમદા ધ્યેયને વરેલી હોય છે. (are involved in a cause outside their own skin) અને કોઈ બિનંગત કર્તવ્યની વેદી, ઉપર પોતાને સંપૂર્ણ પણે સમર્પિત કરી દે છે. ગાંધીજીએ એમની 'હિંદ સ્વરાજ' પુસ્તિકાને અંતે પોતાની કલ્પનાનું 'સ્વરાજ લેવા ખાતર આ દેહ અર્પણ છે એમ મન સાક્ષી પૂરે છે' કહી સ્વેચ્છાએ એવું આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. મેસ્લોના મતે એવા આત્મસમર્પણને વ્યક્તિ પોતાનું સદ્‌ભાગ્ય માને છે, એનામાં 'મને કરવું ગમે છે' અને 'મારે કરવું જોઈએ એ બે પ્રવૃત્તિઓ એકરૂપ થઈ જાય છે, એટલે કે પોતે જે કરવું જોઈએ એ તેને ગમે જ છે. મેસ્લો માનતા કે કોઈ વ્યક્તિને પોતાને મનગમતું કામ કરવા સારુ વેતન મળે તે એ વ્યક્તિને વિધાતાએ આપેલી સુંદરમાં સુંદર બક્ષિસ (the most beautiful fate) અને મહા અદ્‌ભુત સદ્‌ભાગ્ય (the most wounderful good fortune) ગણાય.

મેસ્લો વ્યક્તિની જરૂરિયાતોની ઉચ્ચાવચતા (heirarchy of needs) સ્વીકારી તેમના શારીરિક, માનસિક અને મૂલ્યાત્મક એવા ત્રણ વર્ગ પાડતા. પહેલા વર્ગમાં તેઓ આપણા શાસ્ત્રકારોની જેમ આહાર, નિદ્રા અને મૈથુનને ગણાવતા, પણ એ ત્રણમાં તેમણે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની અને કર્મેન્દ્રિયોની તૃપ્તિકર પ્રવૃત્તિ અને સ્ત્રીઓ સારું નૈસર્ગિક સરળ પ્રસૂતિ (natural child-birth) તથા માતૃત્વની ભાવનાની તૃપ્તિ ઉમેર્યાં હતા. તે સાથે મેસ્લોએ શારીરિક શ્રમની અને શારીરિક ક્લેશોની તિતિક્ષાને શારીરિક જરૂરિયાતોમાં ગણાવ્યાં હતાં.

માનસિક વર્ગની જરૂરિયાતોમાં મેસ્લો નિશ્ચિંતતા (sense of security) સ્થળ અને વ્યક્તિઓ સાથે પોતાપણાની ભાવના (sense of belonging), પ્રેમ, માનની આકાંક્ષા તથા આત્મગૌરવની ભાવના (self-esteem)ગણાવતા. ત્રીજા સૌથી ઊંચી, મૂલ્યાત્માક જરૂરિયાતોના વર્ગમાં મેસ્લો આપણી પરંપરામાં જેને સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ કહ્યાં છે તે ભાવનાઓને મૂકતા.

પહેલા બે વર્ગની જરૂરિયાતોને મેસ્લો પ્રાથમિક જરૂરિયાતો (basic needs) કહેતા અને તેમને અભાવાત્મક જરૂરિયાતો (deficiency needs) માનતા. ત્રીજા વર્ગની જરૂરિયાતોને મેસ્લો ભાવાત્મક જરૂરિયાતો (Being-needs) કહેતા અને તેમને માણસજાતની પરા અથવા સર્વોત્કૃષ્ટ જરૂરિયાતો (meta-needs) હોવાનું માનતા. મેસ્લો આ ત્રણે વર્ગની જરૂરીયાતો વચ્ચે ભેદ હોવાનું માનતા છતાં તેઓ તેમને માણસના પ્રકૃતિજન્ય સ્વભાવનો અંશ (instintoid) હોવાનું માનતા અને તેથી તેઓ વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક અને મૂલ્યાત્મક જરૂરિયાતો વચ્ચે સાતત્ય રહેલું હોવાનું માનતા. (The value-life is an aspect of human biology and on the same continue with the lower animal life) એટલે કે આપણે જેને પ્રકૃતિ (nature) અને આત્મા (spirit) તરીકે ઓળખીએ તે એક બીજાથી ભિન્ન તત્ત્વો નથી પણ એક જીવતત્ત્વના બે આવિષ્કારો છે. મેસ્લોની આ માન્યતા શ્રી અરવિંદે matter-life-mined-overmind-supermind

અન્નકોશ, પ્રાણકોશ, મનોમયકોશ, વિજ્ઞાનકોશ અને આનંદકોશ-એમ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ બનતા જતા રૂપે માણસના જીવનમાં આવિષ્કાર પામતું પરમ તત્ત્વનું સાતત્ય કલ્પ્યું છે તેની સાથે કંઈક અંશે મળતી આવતી લાગે છે.

મેસ્લો માનતા કે દરેક વ્યક્તિમાં ત્રણે વર્ગની જરૂરિયાતો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં રહેલી હોય છે, પણ પહેલા વર્ગની જરૂરિયાતોની તૃપ્તિ બીજા વર્ગની જરૂરિયાતોની તૃપ્તિ કરતાં અને બીજા વર્ગની જરૂરિયાતોની તૃપ્તિ ત્રીજાવર્ગની જરૂરિયાતોની તૃપ્તિ કરતા વધુ આવશ્યક હોય છે. તેઓ એમ પણ માનતા કે બાળકોમાંય બીજા વર્ગની ભાવાત્મક જરૂરિયાતો સૂક્ષ્મ રૂપે રહેલી હોય છે. તેમનામાં પણ નવું-નવું જાણવાની ઇચ્છા રૂપે બૌદ્ધિક જરૂરિયાત, પોતાના વર્તન માટે માતાપિતાના અનુમોદનની અપેક્ષા રૂપે નૈતિક જરૂરિયાત અને સ્પર્શ, સાથે રંગ અને લય rhythm ઇત્યાદિના આનંદ અનુભવવાની ઉત્સુકતારૂપે રસલક્ષી (aesthetic) જરૂરિયાત રહેલી હોય છે. સ્વપ્રયોજનનિષ્ઠ વ્યક્તિઓ એમના વિકાસને અવકાશ આપે એવા સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં જ સંભવી શકે એમ મેસ્લો માનતા (human specimens needs good societies to actualize themselves as good specimens) કેવી સમાજવ્યવસ્થા સુવ્યવસ્થિત ગણાય એની ચર્ચા યુરોપની તત્ત્વચિંતનની પરંપરામાં સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી રહેલા પ્રાચીન ગ્રીસના ચિંતક પ્લેટોના સમયથી થતી આવી છે. એ ચર્ચામાં કોઈ વાર વ્યક્તિ કેન્દ્રસ્થાને રહી છે અને કોઈક વાર સમાજ કેન્દ્ર સ્થાને રહ્યો છે. પરંતુ ભારતના પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ વ્યક્તિ અને સમાજને પરસ્પરપોષક એવો વર્ણાશ્રમનો આદર્શ પ્રજા સમક્ષ મૂક્યો હતો. અનાદિકાળથી ભારતમાં જુદા જુદા માનવવંશોમાંથી ઊતરી આવેલી અનેકભાષી જાતિઓનો શંભુમેળો રહ્યો હોવાથી વર્ણાશ્રમધર્મના આચરણમાં જાતજાતની વિકૃતિઓ ઉદ્ભવી હતી, પણ વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનો મૂળ ઉદ્દેશ દરેક વર્ણનો જીવન નિર્વાહનો વ્યવસાય નિશ્ચિત કરી તે તે વર્ણની વ્યક્તિઓને જીવનનિર્વાહની હરીફાઈમાંથી બચાવવાનો હતો. જેથી ચારે વર્ણની વ્યક્તિઓ ધર્મ, અર્થ અને કામના પુરુષાર્થો દ્વારા પોતાનો વિકાસ સાધી શકે અને તે સાથે પોતપોતાના વર્ણનાં કર્તવ્યોનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરી સમાજને પણ પોષી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્‌ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૧માં શ્લોકની બીજી પંક્તિમાં 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ' (એક બીજાને પોષી પરમ શ્રેયને પામો) એવો ઉપદેશ આપ્યો છે તે એ સમયની ધર્મશ્રદ્ધાને અનુસરી દેવો અને મનુષ્યોએ એકબીજાને પોષવાનો છે, પણ આપણે ભગવદ્‌ગીતાના કર્તાને અન્યાય કર્યા વિના એ ઉપદેશ વ્યક્તિ અને સમાજને પરસ્પરપોષક બનવાનો અનુરોધ કરતો હોવાનો ઘટાવી શકીએ. વળી આપણાં પ્રાચીન ગૃહ્યસૂત્રોમાં દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, ઋષિયજ્ઞ, અતિથિયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞ એ પાંચ મહાયજ્ઞો દરેક ગૃહસ્થાશ્રમી સારું આવશ્યક કર્તવ્યો ગણાવ્યાં છે તેમાં પણ વ્યક્તિને સમષ્ટિમાંથી જે કંઈ મળ્યું હોય તેનું ઋણ ચૂકવવાની ભાવના હતી અને કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓ એ બધાં ઋણ ચૂકવી વર્ણાશ્રમના ચોથા પુરુષાર્થ મોક્ષની સિદ્ધિ અર્થે પ્રવૃત્ત થતી.

મેસ્લો માનતા કે આવી રીતે સ્વપ્રયોજનિષ્ઠ જીવન જીવતી વ્યક્તિની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહે છે, તેમનામાં સર્જકતાના નિત્યનવીન ઉન્મેષો પ્રગટે છે, તે બદલાતી પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યે પોતના અંતસ્તત્ત્વોને અનુરૂપ પ્રતિભાવો આપી શકે છે અને પોતાના અતીત સાથે અનુસંધાન જાળવી શકે છે. છતાં તેની આણઘટની પકડમાંથી મુક્ત રહે છે. વળી એવી વ્યક્તિ પોતાના સ્વભાવમાં દરેક વ્યક્તિમાં હોય છે એવા પૌરુષેય અને સ્ત્રૈણ અંશો વચ્ચે સમતુલા જાળવી શકે છે. મેસ્લો એમ પણ માનતા કે માણસની જાગૃત ચેતનામાં તેના અંતરમાં રહેલા વિકારોરૂપી શત્રુ સાથે મૈત્રીભાવ કેળવવાની હિંમત હોવી જોઈએ. (The conscious must be strong enough to dare friendship with the enemy.) અમેરિકન નવ્યફ્રોઈડી (neo-Freudian) મનોવૈજ્ઞાનિક એરિક એરિક્સનને ગાંધીજીમાં એવી હિંમત હોવાની પ્રતીતિ થઈ હતી અને તેથી તેમણે એમના Gandthi's Truth (ગાંધીનું સત્ય) નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે. 'Gandhi challenged the Devil and won (ગાંધીએ શયતાનને પડકાર્યો અને એ સંઘર્ષમાં તેઓ જીત્યા). એરિક્સનને ગાંધીજીના માનસમાં પૌરુષેય અને સ્ત્રૈણ અંશો વચ્ચે સમતુલા હોવાનું પણ નોંધ્યું છે.

સ્વપ્રયોજનિષ્ઠ વ્યક્તિમાં બાળપણથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પ્રથમ પરવશતા (dependence), તે પછી (ભારતીય સમાજવ્યવસ્થાના ત્રીજા ગૃહસ્થાશ્રમના તબક્કામાં) બીજી વ્યક્તિઓ સાથે પરસ્પર સહકારથી પ્રવૃત્ત થવાની ભાવના અને તેમની સાથે આદાનપ્રદાનના સંબંધથી જોડાવાની તૈયારી (mutuality and Sharing) અને વૃદ્ધાવસ્થામાં બીજી વ્યક્તિઓ માટે જવાબદારી (responsiblity) સ્વીકારવાની, એ ક્રમમાં જુદા જુદા સામાજિક ધર્મો (social roles) માટે યોગ્યતા કેળવાતી જાય છે એમ મેસ્લો માનતા. આ સંદર્ભમાં આપણે ભારતના પ્રાચીન ગૃહ્યસૂત્રકારોએ યોજેલી સંસ્કારવિધિઓ વિશે વિચાર કરીએ તો આપણને સમજાશે કે એ સંસ્કારવિધિઓનો ઉદ્દેશ પણ વ્યક્તિને તેના વિકાસના જુદા જુદા તબક્કાઓમાં સરળતાથી પ્રવેશ કરાવવાનો હતો. એ સંસ્કારવિધિઓ દ્વારા વ્યક્તિના સમાજધર્મોમાં વૈવિધ્ય કેળવાતું, વ્યક્તિ બ્રહ્મચર્યાશ્રમના અને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મોનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરી પ્રસન્ન વાનપ્રસ્થાશ્રમ માટે યોગ્યતા કેળવતી અને કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓ તેથી આગળ જઈ મોક્ષ (મેસ્લોના શબ્દોમાં beyond self-actualizing, giving up external supports and being rooted in oneself, એટલે કે ભગવદ્‌ગીતાના બીજા અધ્યાયના પંચાવનમાં શ્લોકની બીજી પંક્તિમાં વર્ણવેલી आत्मन्येवात्मना तुष्टः એવી સ્થિતિ પ્રત્યે ગતિ કરતી.

❑

નેત્ર યજ્ઞ

સંઘના ઉપક્રમે નીચે પ્રમાણે નેત્ર યજ્ઞોનું આયોજન થયું છે :

(૧) રવિવાર, તા. ૧૭મી ઓક્ટોબર, ૧૯૯૩ના રોજ વેડછી (જિ. સુરત) મુકામે શ્રી જયવદનભાઈ રતિલાલ મુખત્યારની આર્થિક સહાયથી તથા રવિશંકર મહારાજ આંખની હોસ્પિટલ-ચિખોદરાના સહયોગથી.

(૨) રવિવાર, તા. ૨૮મી નવેમ્બર, ૧૯૯૩ના રોજ પાટણ (ઉ. ગુજરાત) મુકામે પાટણના સદ્‌ગૃહસ્થોની આર્થિક સહાયથી તથા રવિશંકર મહારાજ આંખની હોસ્પિટલ-ચિખોદરાના સહયોગથી.

(૩) શનિવાર-રવિવાર, તા. ૪ થી અને ૫મી ડિસેમ્બર, ૧૯૯૩ના રોજ ગુંદી (તા. ધંધુકા) મુકામે શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘની આર્થિક સહાયથી અને વિશ્વવાત્સલ્ય ઔષધાલય-ગુંદીના સહયોગથી.

❑ મંત્રીઓ

પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા જન્મશતાબ્દી વર્ષ

☐ સૂર્યકાંત છો. પરીખ

સ્વ. પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયાની જન્મશતાબ્દીનું વર્ષ ૧૮મી જૂન, ૧૯૯૩થી શરૂ થયું છે. આ છેલ્લા સૌ વર્ષમાં ભારતના ઇતિહાસમાં કેટલા બધા જબરદસ્ત ફેરફારો થયા તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પરમાનંદભાઇ પણ એ બધા ફેરફારોમાં કેટલાક મહત્વના બનાવો સાથે સંકળાયેલા હતા જેમાં મુખ્યત્વે તો ભારતની આઝાદીની લડત છે. એટલે પરમાનંદભાઇના જીવનનો મોટો ભાગ ભારતની આઝાદીના વરસોમાં બનેલા મહત્વના બનાવો સાથે સંકળાયેલો છે, તેમ ગણીએ તો ખોટું નથી.

પણ, તે ઉપરાંત, સ્વ. પરમાનંદભાઇ એક પ્રબુદ્ધ જૈન હતા. જન્મે અને સંસ્કારે તેઓ જૈન હતા. પરંતુ એક જૈન તરીકે રોજ દર્શન કરવા જવું, ઉપાશ્રયમાં જવું, પર્વોમાં એકાસણાં કરવા, એ બધાથી તેઓ પર હતા. વ્યવસાયે સોલીસીટર પરંતુ સોલીસીટર તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી અને ઝવેરાતના ધંધામાં જોડાયા. ઝવેરાતનો ધંધો પણ એમણે કાંઇ મન મૂકીને કર્યો નહીં કે જેથી ધન સંચય કરી શકે. એ માટે એમણે ચાલુ કરેલી પોતાની પેઢી વરસો સુધી તેમની મિત્ર મંડળની બેઠક રહી. પરંતુ તેઓનું ચિત્ત હંમેશા આઝાદીની લડતમાં ભાગ લેવાનું અને લડત મંદ હોય ત્યારે ગાંધીજીના વિચારોનું જૈન યુવક સંઘ મારફતે પ્રચાર કરવામાં લાગેલું હતું.

પરમાનંદભાઇની બીજી એક વિશેષતા પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન કરવાની અને તેના વિષયો ગોઠવવાની હતી. સામાન્ય રીતે પર્યુષણમાં જૈનો વ્યાખ્યાનો સાંભળવા ઉપાશ્રયમાં જાય, જ્યાં સાધુ મહારાજ વ્યાખ્યાન આપે. જેમાં મોટાભાગે જૈનધર્મની પરંપરા અનુસાર જ તે વ્યાખ્યાનો હોય. પણ, મુંબઇ જૈન યુવક સંઘે જીવનને વધુ ઉંડાણથી સમજવા માટે આ વ્યાખ્યાનમાળા મોટા હોલમાં ગોઠવવાનું શરૂ કર્યું. જેમાં અન્ય ધર્મના લેખકો, ચિંતકો, સમાજસુધારકો અને સમગ્રજીવનની દૃષ્ટિએ તે વ્યાખ્યાનોમાંથી જાણવાનું મળતું. વરસોવરસ તેમાં આવનારાની સંખ્યા વધતી ગઇ અને તે મારફતે મુંબઇ જૈન યુવક સંઘનું કામ પણ વધતું ગયું. પ્રબુદ્ધ જીવન વાંચનારો વર્ગ પણ વધ્યો. નવા વિચારોનો જૈનોમાં સંચાર થયો. તે બધાની અસર આપણે મુંબઇના સમાજ જીવનમાં જોઇ શકીએ છીએ.

પરમાનંદભાઇના જીવન ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતાં એક વાત એમના જીવનમાં સળંગ જોવા મળે છે કે તેઓ સદાય નવા વિચારના પુરસ્કર્તા હતા. રૂઢિઓના, એક અર્થમાં તેઓ વિરોધી હતા, ધાર્મિક સંકીર્ણતા, સંકુચિતતા અને માનવી માનવી વચ્ચેના ભેદભાવના એ સખત વિરોધી હતા. મહાત્મા ગાંધીથી તેઓ ૨૫ વર્ષ નાના હતા, એટલે જ્યારે ૧૯૧૫-૧૬ની વચ્ચે ગાંધીજી ભારતમાં આવ્યા ત્યારે પરમાનંદભાઇની ઉંમર ૨૪-૨૫ વર્ષની હતી. ૧૯૨૦- ૨૧ની વચ્ચે ગાંધીજીનું નામ ભારતના જાહેરજીવનમાં જાણીતું થયું. ત્યારે પરમાનંદભાઇને પણ એ નામનો ખ્યાલ હશે જ તેમ માનવાનું કારણ મળે છે. ૧૯૧૬માં તેઓ એલ. એલ. બી. થયા, અને મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડિયાની સોલીસીટર્સની પેઢીમાં કામ કરવા માંડ્યા. પરંતુ વકીલાતના ધંધામાં સત્યનિષ્ઠાને જાળવી રાખી શકાશે નહિ તેવો અનુભવ થવાથી તેઓ ઝવેરાતના ધંધામાં દાખલ થયા. તે ધંધામાં પણ તેમને નસીબ કહી શકાય તેવી ધન પ્રાપ્તિ ન થઇ. એ જ સમયમાં એમણે સામાજિક જીવનમાં રસ લેવાનું શરૂ કર્યું. ૧૯૨૦ અને ૧૯૨૮ વચ્ચેનો સમય એક રીતે કહીએ તો સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો ઉત્થાનકારક સમય હતો. ગાંધીજીની એ ખૂબી હતી કે, બ્રિટીશ હકુમત સામે લડવા પ્રજાને તૈયાર કરવા માટે તેમણે સામાજિક ક્ષેત્રે ચાલતી સંકુચિતતા દૂર કરવા માટે ખાસ કરીને યુવકો અને સ્ત્રીઓમાં ક્રાંતિકારી સામાજિક સુધારણાઓના વિચારો ફેલાય તે રીતે તેમના કામો ગોઠવ્યા, અને પરમાનંદભાઇ ઉપર પણ તેની અસર થઇ.

એવો પણ સંભવ છે કે, સામાજિક સુધારણાના વિચારો પરમાનંદભાઇને આસપાસના જગતમાંથી પણ મળ્યા હોય. કારણ કે, ૧૯૧૧માં તેમણે લગ્ન પહેલાં તેમની ભાવિ પત્નીને ઘડવા માટે જે પત્રવ્યવહાર કરેલો તે તેનું સૂચક છે. એ જમાનામાં ભાગ્યે જ વિવાહિત લોકો આ રીતે પરસ્પર પત્રવ્યવહાર કરતા. એટલે પરમાનંદભાઇ હૃદયથી જ સામાજિક સુધારણાના વિચારો ધરાવતા હતા.

પરમાનંદભાઇના મનમાં સામાજિક ક્રાંતિનું જે ચિત્ર હતું તેને કારણે ૧૯૨૮માં મુંબઇ જૈન યુવક સંઘની સ્થાપના તેમણે અને તેમના મિત્રો શ્રી રતિલાલ કોઠારી, શ્રી મણિલાલ મહોકમચંદ શાહ, ડૉ. વ્રજલાલ મેઘાણી વગેરેએ મળીને કરી અને એ રીતે જ પોતાના વિચારોને આવકાર આપવા માટે તેમણે એક સંઘબળ ઊભું કર્યું. જૈન સમાજમાં બાળદિક્ષા એ સામાન્ય હતી, તેની સામે આ સંઘે જેહાદ પોકારી. તેમજ સાધુઓની શિથિલતા, દંભ અને પાખંડ સામે પણ આંદોલન ચલાવ્યું. ગાંધીજીના વિચારના સ્પર્શે સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા, વિધવાવિવાહ, અસ્પૃશ્યતાનો વિરોધ વગેરે પ્રશ્નો જેમજેમ આવતા ગયા તેમતેમ તેમણે તેમાં લોકજાગૃતિ ફેલાવવા માટે તે વખતના સામયિકોમાં અને દૈનિકપત્રોમાં લેખો લખ્યા. ૧૯૩૬માં અમદાવાદ ખાતે જૈન યુવક પરિષદ ભરાઇ ત્યારે જે પ્રવચનો થયા તેને કારણે જૈન પરંપરાવાળા લોકો હચમચી ગયા. આ સમય જ ગાંધીયુગનો મધ્યાહનકાળ હતો. ૧૯૩૦ની માર્ચની ૧૨મી તારીખે ગાંધીજીની દાંડીયાત્રાને કારણે દેશભરમાં હલચલ મચી અને પરમાનંદભાઇ પણ ગાંધીમાર્ગના એ સત્યાગ્રહમાં પૂર્ણપણે જોડાઇ ગયા. નવેમ્બર ૧૯૩૧માં 'પ્રબુદ્ધ જૈન' નામનું જૈન યુવક સંઘનું પાક્ષિક પણ શરૂ કર્યું. જે વચમાં વચમાં બંધ થયું, પરંતુ ૧લી મે, ૧૯૩૯ના દિવસથી નવા સ્વરૂપે શરૂ થયું. જે પરમાનંદભાઇની પ્રવૃત્તિ માટેનું મુખ્ય માધ્યમ હતું. ૧૯૩૨માં પરમાનંદભાઇએ પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા નામની એક વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરી. સામાન્ય રીતે પર્યુષણ દરમ્યાન ધાર્મિક લોકો ઉપાશ્રયમાં જઇને સાધુ-સાધ્વીઓના હંમેશ મુજબના એ જ રૂઢિગત પ્રવચનો સાંભળતા હોય છે અને ધર્મની એ પરંપરા વરસોપર્યંત ચાલુ રહી છે. પરમાનંદભાઇએ આ પરંપરાને પડકારી અને ધર્મજ્ઞાનના વિશાળ દ્વાર ખોલતી બીજી સમાંતર વ્યાખ્યાનમાળા ચાલુ કરી. આ વ્યાખ્યાનમાળાને પંડિત સુખલાલજી જેવા મહાન ચિંતક અને જૈન વિદ્વાનનો પૂરો ટેકો મળ્યો. તે વ્યાખ્યાનમાળા મારફતે હિંદુ, મુસ્લીમ, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે સર્વે પંથોના વિશિષ્ટ અને અધિકૃત વક્તાઓ પાસેથી લોકોને ઘણું જ્ઞાન મળવા માંડ્યું. જૈનધર્મની વિશેષતાઓ પણ વૈચારિક દૃષ્ટિએ શું છે તેનું જ્ઞાન લોકોને મળતું થયું.

આનંદની વાત તો એ છે કે, ૧૯૩૯ની ૧લી મેના દિવસે પ્રબુદ્ધ જૈનનો પહેલો અંક બહાર પડ્યો ત્યારે જે મહાનુભાવોએ તેમાં લેખો લખેલા તેમાં શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઇ શાહ, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી અને પરમાનંદભાઇ તો હતા જ. તંત્રી તરીકે શ્રી મણિલાલ મહોકમચંદ શાહ હતા, જેઓ પણ ગાંધીજીના વિચારોથી પૂરા રંગાયેલા અને સ્વાતંત્ર્ય સેનાની હતા. પહેલા જ અંકમાં પરમાનંદભાઇનો લેખ 'ગાંધીજીના રાજકોટ સત્યાગ્રહ' પર હતો. તથા એ વખતની કોંગ્રેસની આંતરિક પરિસ્થિતિ પર હતો. જ્યારે તંત્રીલેખમાં-શ્રી મણિલાલભાઇએ મહાત્મા ગાંધીના વિચારો તે વખતના સમાજને કેટલા બધા અસરકર્તા હતા તે વિષે લખ્યું હતું. ત્યાર પછીના બધા જ અંકોમાં પરમાનંદભાઇના લેખો આપણે જોઇએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે એમનું જીવન દેશની આઝાદીના પ્રવાહોમાં પૂરેપૂરું તણાતું. તેમ છતાં તે વખતના જૈન સમાજની જે સ્થિતિ હતી તેમાં ઘણા સુધારા કરવા જોઇએ તે ઉપર તેમના વિચારો પ્રગટ થતા; જે તેમની વૈચારિક સ્વતંત્રતા દર્શાવે છે.

વરસો પછી શ્રી મણિલાલભાઇના અવસાન બાદ પરમાનંદભાઇ ૧-૫-૫૧ થી પ્રબુદ્ધ જીવનના તંત્રી થયા હતા. સાતત્યપૂર્વક વીસ વરસ સુધી એટલે કે પોતાના મૃત્યુ સુધી ૧૯૭૧ના એપ્રિલ માસ સુધી તેઓ પ્રબુદ્ધ જીવનના તંત્રી તરીકે કામ કરતા રહ્યા. તે વીસ વરસના લાંબાગાળામાં પણ પરમાનંદભાઇ આપણને સદાય સજીવ વિચારોથી

રંગાયેલા લાગે છે. કેટલાય લોકો પરમાનંદભાઈને સદાય યુવાન હોય તે રીતે જ ઓળખતા હતા. આજે પણ એમના અંગે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેમના ૭૮ વરસના સમગ્ર આયુષ્યમાં તેઓ સતત યુવાન હોય તે રીતે જ વર્ત્યા છે. આ અંગે તેમણે પોતે જ ૧૫-૫-'૩૯ના પ્રબુદ્ધ જૈનના અંકમાં એક લેખ 'યૌવન અને વૃદ્ધત્વ' ઉપર લખ્યો હતો, જે લખાણ એમના જીવનને સમજવા માટે ઘણું જ લાગુ પડે છે.

તેઓ લખે છે, 'યૌવન એ જીવનનો કોઈ ચોક્કસ સમય નથી. પણ માણસની ચોક્કસ પ્રકારની સ્થિતિ છે. તે લાલ ભરાવદાર ગાલ, ગોળમટોળ શરીર કે ધમધમાટભરી વાણીનો વિષય નથી. યૌવન એટલે અડગ ઇચ્છા-શક્તિ, ગગન વિહારી કલ્પના, ઉન્નત લાગણીઓનો આવિર્ભાવ, જીવનના ઉંડાણમાં વહેતાં ઝરણામાંથી ઉદ્‌ભવતી કોઈ અનુપમ તાજગી. અમુક વરસોનું જીવન વ્યતીત થવાના કારણે જ કોઈ વૃદ્ધ બની જતું નથી. આદર્શથી ચ્યુત થવા સાથે જ, ભાવનાઓનો ત્યાગ કરવા સાથે જ-વૃદ્ધત્વનો પ્રારંભ થાય છે. ઉમ્મર વધતાં ચામડીમાં કરચલીઓ જરૂર પડવા માંડે છે પણ જીવનમાં રસ-ઉલ્લાસ-લુપ્ત થતાં આત્મા પણ કરમાવા માંડે છે. ચિંતા, આશંકા, પોતાની જાતમાંથી જ અવિશ્વાસ, ભય અને નિરાશા—આ જ સાચું ઘડપણ છે અને આ સર્વનું આક્રમણ થવા સાથે આત્માનું સત્વ નાશ પામે છે અને સદા વિકસતું ચૈતન્ય લુપ્ત થાય છે.'

જેટલી તમારામાં શ્રદ્ધા એટલા તમે જુવાન, જેટલી તમારામાં આશંકા એટલા તમે વૃદ્ધ. જેટલો તમારામાં આત્મવિશ્વાસ એટલા તમે તરુણ, જેટલો તમારામાં ભય એટલા તમે વૃદ્ધ, જેટલી તમારામાં આશા એટલા તમે યુવાન; જેટલી તમારામાં નિરાશા એટલા તમે વૃદ્ધ.

પરમાનંદભાઈ સદાય યુવાન હતા તેનો અનુભવ જૈન યુવક સંઘના કાર્યકરોને હંમેશા થતો.

પરમાનંદભાઈની બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ-પ્રબુદ્ધ જીવન અને પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા. તે અંગે તેમના અવસાન પછી મુંબઈના અગ્રગણ્ય સોલીસીટર અને પરમાનંદભાઈની આ બધી પ્રવૃત્તિઓના સમર્થક એવા સ્વ. શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહે ૧૬-૫-૭૧ના પ્રબુદ્ધ જીવનના અંકમાં સુંદર વાક્યોથી અંજલિ આપી છે. તેમણે શ્રી પરમાનંદભાઈને અંજલિ આપતાં લખ્યું હતું કે-

'સદ્‌ગતની મુખ્ય બે પ્રવૃત્તિઓ, પ્રબુદ્ધ જીવન અને પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા વિષે શું કરવું તેનો વિચાર કરવાનો હતો. મિત્રોનો આગ્રહ હતો કે, આ પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહેવી જોઈએ. પરમાનંદભાઈ આ કામ પાછળ પોતાનો બધો સમય અને શક્તિ આપતા. આ બન્ને પ્રવૃત્તિઓનું જે ઉચ્ચ ધોરણ રહ્યું છે તે જાળવી શકાય તો જ તે પ્રવૃત્તિઓ ચાલું રાખવાની સાર્થકતા લેખાય. તેમનું સ્થાન કોઈ લઈ શકે તેમ નથી. આ કામ માટે મારી યોગ્યતા નથી.'

પ્રબુદ્ધ જીવન એ પરમાનંદભાઈની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ અને જીવન સાધના માટેનું વાહન હતું, તે આપણે તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ.

'આ રીતે પચ્ચીસ વર્ષ પૂરાં કરતાં સંઘના મુખપત્રના સંપાદનકાર્યની જવાબદારી સંભાળવાનું કામ વચગાળાનું એક વર્ષ બાદ કરતાં, મારા ભાગે આવ્યું છે. આ સંપાદન કાર્ય મેં ખૂબ અચકાતા અને સંકોચાતા મને સ્વીકારેલું, પણ ધીમે ધીમે સૂઝ પડતાં એ કાર્ય મારા માટે સરળ અને પ્રસન્નજનક બનતું રહ્યું છે. આ સંપાદનકાર્યે મને અનેક રીતે ઘડ્યો છે અને મારા વિકાસમાં ખૂબ પૂરવણી કરી છે.'

'સૌથી વધારે તો હું શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો ઋણી બન્યો છું કે, જેણે મને એક સામાજિક પત્રનું કશી પણ રોકટોક સિવાય આટલા લાંબા સમય સુધી યથેચ્છ સંપાદન કરવાની સગવડ આપી છે અને એ રીતે આજના વિચાર પ્રવાહો સાથે ગતિમાન રહેવાની મને અણમોલ તક આપી છે.

આવા સામયિક પત્રનું આટલા લાંબા સમય સુધી સંપાદન કરવાનું અને અનેક બાબતો અને વ્યક્તિઓ વિષે ટીકાટીપ્પણ કરતા રહેવાનું એટલે પાગથી અનેકનાં મન-દિલ દુભાવવાનું બન્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે.'

'આમ છતાં હું એટલું જરૂર કહી શકું કે 'પ્રબુદ્ધ જૈન' કે પ્રબુદ્ધ જીવન મારા માટે એક પ્રકારની સત્યની ઉપાસનાનો અથવા તો આત્મ-સાધનાનો વિષય બની રહેલ છે અને તેથી જાણી જોઈને મેં અંદરની સમજણથી અન્યથા એવું કદી પણ લખ્યું નથી. ભાષામાં આવેશ કરતાં સંયમને મેં વધારે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, કોઈપણ બાબત વિષે સ્પષ્ટ લખવાથી નુકશાન થવાનો સંભવ હોય ત્યાં મૌનને મેં વધારે પસંદ કર્યું છે, અલ્પોક્તિ તેમજ અત્યુક્તિ ઉભયને વર્જ્ય ગણીને તે બન્ને દોષોથી મારાં લખાણને બને તેટલું મુક્ત રાખવાનો મેં પ્રયત્ન સેવ્યો છે અને અનિવાર્ય લાગ્યું ત્યાં કડક ભાષાનો કદિ પ્રયોગ કર્યો છે, એમ છતાં પણ, સત્યને બને ત્યાં સુધી મિતભાષી રૂપ આપવાનો મેં આગ્રહ સેવ્યો છે.'

'ગાંધીજી વિષે નવું લખવાનું કશું જ ન સૂઝે, છતાં માથા ઉપર ગાંધીજયન્તી છે તો તેને લગતા અંકમાં ગાંધીજી અંગેનું લખાણ પ્રગટ થવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ મેં કદી સેવ્યો નથી. સાધારણ રીતે વિષય કે વ્યક્તિ અંગે મનમાં વિશિષ્ટ સંવેદન પેદા ન થાય અને અન્તઃપ્રેરણા (ઇનર અર્જ) ન અનુભવાય તે વિષય કે વ્યક્તિ વિષે સમય કે પ્રસંગની માંગ હોય તો પણ, મેં લખવાનું ટાળ્યું છે.'

'આજે દેશમાં તેમજ દુનિયામાં બનતી અનેક ઘટનાઓ અને નિર્માણ થતી અવનવી પરિસ્થિતિઓ અંગે પ્રબુદ્ધ જીવનના વાંચકોને સમ્યક માર્ગદર્શન મળતું રહે એવો મેં હંમેશાં મનોરથ સેવ્યો છે. એમ છતાં અતિપરિમિત વિષયોને 'પ્રબુદ્ધ જીવન' સ્પર્શી શક્યું છે. આમ છતાં પણ મારું સમગ્ર ચિંતન અને લેખન 'પ્રબુદ્ધ જીવન' બને તેટલું સારું અને સુંદર બનાવવા ઉપર કેન્દ્રિત હોય છે. સદ્‌ભાગ્યે આપણે જેમને આદરણીય ગણીએ તેવી કેટલીક વ્યક્તિઓના 'પ્રબુદ્ધ જીવન' ઉપર સદ્‌ભાવ નીતરતો મેં અનુભવ્યો છે અને આમાં મારા સર્વ પરિશ્રમનું વળતર મળી રહેતું મેં માન્યું છે. વિષય, વસ્તુ અને વ્યક્તિઓ વિષે મારું દર્શન વિશદ અને સત્યસ્પર્શી બનતું રહે કે જેથી 'પ્રબુદ્ધ જીવન' દ્વારા તેના વાંચકોને હું સમ્યક માર્ગદર્શન આપી શકું-આવી મારી ઉંડા દિલની હંમેશાં પ્રાર્થના રહી છે.'

પરમાનંદભાઈના અવસાન પછી પ્રબુદ્ધ જીવનના ૧૬-૫-૭૧ના વિશિષ્ટ અંકમાં જે લોકોએ તેમના માટે લેખો લખ્યા તેનાં કેટલાંક મથાળા નીચે મુજબ છે, જેનાથી પરમાનંદભાઈનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ છતું થાય છે. જ્ઞાનપ્રજ્ઞાના યોજક અને નયવાદના નિષ્ણાત, સંનિષ્ઠ લોક શિક્ષક, કર્મયોગી, પ્રબુદ્ધ આત્મા, પરમ આનંદના ઉપાસક, નિસ્વાર્થ સમાજસેવક, સત્યં, શિવં, સુન્દરમ્‌ના ઉપાસક, નિસ્પૃહી સત્યશોધક-વિચારક, જૈન ધર્મના માર્ટિન લ્યુથર, પ્રબુદ્ધ જાગૃત પરમાનંદભાઈ, વિનોદપ્રિય પરમાનંદભાઈ, વિરલ પત્રકાર, સેવામૂર્તિ પરમાનંદભાઈ...વગેરે વગેરે.

આવી વિશેષ પરમાનંદભાઈ માટે આપણે શું વિશેષણો વાપરી શકીએ ? તેમના સામાજિક જીવનના ઘણા ચાહકો હતા, અને આજે પણ તેમને યાદ કરીને તેમને તેમની પ્રવૃત્તિઓને આગળ ચલાવનારા જે મિત્રો છે, તેઓ પરમાનંદભાઈની જન્મશતાબ્દીનું વર્ષ તેમના જીવનવિચારોને આગળ વધારવામાં ઉજવે એ જ આપણે ઇચ્છીએ.

પરમાનંદભાઈના જીવનની બીજી ઘણી વિશેષતાઓ હતી. તેઓ પ્રવાસના શોખીન હતા. નવું નવું જોવું, જાણવું તેમને ખૂબ ગમતું. અને તેનો અનુભવ મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના સભ્યોને અવારનવાર થતો. નાનામોટા પ્રવાસો ગોઠવાતા તેમાં તેઓ જતા.

પરમાનંદભાઈની જીવનશતાબ્દીનું વર્ષ એમના જીવન, સાહિત્ય અને કાર્ય વિશે, સામાજિક પરિબળો વિશે, ગાંધીજી અને અહિંસક લડત વિશે એમ વિવિધ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનો, પરિસંવાદો દ્વારા તથા પુરસ્કાર-પારિતોષિકો દ્વારા ઊજવવાની ભાવના શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘની અને પરમાનંદ કાપડિયા સ્મારક નિધિની છે એ બહુ આનંદની વાત છે.

❑❑❑

સંઘ દ્વારા આયોજિત આર્થિક સહાયનો કાર્યક્રમ

શ્રી શિવાનંદ મિશન હૉસ્પિટલ (વીરનગર) ની વિવિધ યોજના માટે પર્યુષણ પર્વ દરમિયાન નોંધાયેલ રકમની યાદી

૧૦૦૦૦૦ શ્રી ચંદરયા ફાઉન્ડેશન હસ્તે શ્રી કપુરભાઈ ચંદરયા
૨૫૦૦૦ શ્રી સેવંતીલાલ કાંતિલાલ ટ્રસ્ટ હસ્તે જયંતીલાલ પી. શાહ
૨૫૦૦૦ શ્રી નયનાબેન પારેખ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ હસ્તે રમેશભાઈ પારેખ
૨૫૦૦૦ શ્રી કોન્વેસ્ટ પબ્લિક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૧૫૦૦૦ ઘોઘારી જૈન સમાજ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ (સાઉથ બોમ્બે)
૧૫૦૦૦ ચંદુલાલ મોહનલાલ ઝવેરી ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ હસ્તે તારાબેન ઝવેરી
૧૫૦૦૦ શ્રી આશીતાબેન કાંતિલાલ શેઠ
૧૨૫૦૦ શ્રી ચીમકો બાયો મેડિકલ એન્જીન્યરીંગ કું.
૧૧૦૦૦ શ્રી કે. કે. મોદી ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૧૧૦૦૦ શ્રી નવનીત પ્રકાશન હ. શ્રી ડુંગરશી સામજી ગાલા
૧૧૦૦૦ પીયૂષભાઈ એસ. કોઠારી
૧૧૧૫૧ ચીનુભાઈ છગનલાલ શાહ (શેર બજાર)
૧૧૧૫૧ ધીરજલાલ પરમાણંદભાઈ દેસાઈ
૧૦૦૦૦ શ્રી અમીચંદ આર. શાહ
૧૦૦૦૦ શ્રી પેથાણી ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ હસ્તે સુરેશભાઈ પેથાણી
૧૦૦૦૦ શ્રી કાળીદાસભાઈ દોશી
૧૦૦૦૦ શ્રી કુસુમબેન રતિલાલ શાહ
૧૦૦૦૦ શ્રી ચીમનલાલ જમનાદાસ કુવાડિયા અને વિજયાગૌરી ચીમનલાલ કુવાડિયાના સ્મરણાર્થે હસ્તે પ્રભાવતીબેન નેમિચંદ કુવાડિયા તથા નેમિચંદ ચીમનલાલ કુવાડિયા
૧૦૦૦૦ શ્રી મોતીલાલ ડાહ્યાભાઈ ઝવેરી હસ્તે જગદીશભાઈ
૧૦૦૦૦ શ્રી છોટાલાલ નાથાલાલ શાહ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૧૦૦૦૦ શ્રી રોયલ કેમિસ્ટ હસ્તે મુકુંદભાઈ ગાંધી
૭૫૦૦ શ્રી ચંપાબેન રતનચંદના સ્મરણાર્થે
૭૫૦૦ શ્રી ચીનુભાઈ છગનલાલ (ક્વોલિટી કન્ટ્રક્શન)
૫૦૦૦ ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ તથા શ્રી તારાબેન શાહ
૫૦૦૦ શ્રી ચીમનલાલ જે. શાહ
૫૦૦૦ શ્રી એસ. એમ. શાહ એન્ડ કું. હસ્તે નીરુબેન તથા સુબોધભાઈ
૫૦૦૦ શ્રી ભાનુ ચેરીટી ટ્રસ્ટ હસ્તે શ્રી પ્રવીણચંદ્ર કે. શાહ
૫૦૦૦ શ્રી કમળાબેન દીપચંદ શાહ હસ્તે શ્રી ચંદ્રકાંત દીપચંદ શાહ
૫૦૦૦ શ્રી રસિકલાલ લહેરચંદ શાહ
૫૦૦૦ શ્રી હિંમતલાલ ડાહ્યાભાઈ કોઠારી ટ્રસ્ટ હસ્તે શ્રી શૈલેશભાઈ કોઠારી
૫૦૦૦ શ્રી પી. ટી. શાહ ફાઉન્ડેશન હસ્તે અનસૂયાબેન
૫૦૦૦ રવિચંદ સુખલાલ શાહના પરિવાર તરફથી
૫૦૦૦ શ્રી હસમુખલાલ દીપચંદભાઈ શાહ હસ્તે કલ્પાબેન
૫૦૦૦ શ્રી રમાબેન વોરા
૫૦૦૦ શ્રી સ્વ. જોરમલ મંગળજી મહેતાના સ્મરણાર્થે
૫૦૦૦ શ્રી લાલભાઈ જેઠુભાઈ મહેતા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ એક બહેન
૫૦૦૦ શ્રી હીરાલાલ ટી. ડગલી
૫૦૦૦ શ્રી માંડવી મેડિકલ સ્ટોર
૫૦૦૦ શ્રી અતુલભાઈ વી. શાહ
૫૦૦૦ શ્રી નગીનભાઈ પી. શેઠ
૫૦૦૦ શ્રી કેશવભાઈ ભણશાળી ટ્રસ્ટ હસ્તે શર્મિબહેન ભણશાળી
૫૦૦૦ વકીલ ઉમેદચંદ બેચરદાસ ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ શ્રી જીવણલાલ વીરચંદ મહેતા
૫૦૦૦ શ્રી કાંતિલાલ નારણદાસ શાહ (તળાજાવાળા)
૫૦૦૦ શ્રી વિમળાબેન જી. શાહ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ શ્રી સત્યવતીબેન રાજેન્દ્રકુમાર શાહ
૫૦૦૦ શ્રી નરેન્દ્રભાઈ જી. શાહ
૫૦૦૦ શ્રી કાંતિલાલ વસા
૫૦૦૦ શ્રી બિપીનભાઈ જૈન
૫૦૦૦ શ્રી જયાબેન મણિલાલ વીરચંદ
૫૦૦૦ શ્રી રાયચંદ લલ્લુભાઈ સંઘવી હસ્તે મનુભાઈ સંઘવી
૫૦૦૦ શ્રી પ્રકાશભાઈ ડાહ્યાભાઈ કકલભાઈ
૫૦૦૦ શ્રી આરતીબેન મધુસૂદન વોરા
૫૦૦૦ શ્રી મહારાષ્ટ્ર એન્જીનીયરીંગ કું.
૫૦૦૦ શ્રી મધુસૂદન હીરાલાલ શાહ
૫૦૦૦ શ્રી કંચનબેન ઠાકોરદાસ ઘડિયાળી
૫૦૦૦ શ્રી ઈન્દુબેન હરકીશનદાસ ઉઘાણી
૫૦૦૦ શ્રી ચીમનલાલ કેશવજી જોઈન્ટ એકાઉન્ટ
૫૦૦૦ શ્રી જે. વી. મહેતા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ શ્રી રસિલાબેન જયસુખલાલ પારેખ
૫૦૦૦ શ્રી તારામતીબેન ગુણવંતરાય શેઠ
૫૦૦૦ શ્રી મધુબેન ત્રિભુવનદાસ પારેખ
૫૦૦૦ સ્વ. હીરાલાલ નાથાલાલના સ્મરણાર્થે હસ્તે ઉષાબેન સુરેશભાઈ શાહ
૫૦૦૦ શ્રી સુનીતાબેન પી. કાપડિયા જોઈન્ટ એકાઉન્ટ
૫૦૦૦ માતુશ્રીના સ્મરણાર્થે હસ્તે સુધાબેન આર. તોલાટ
૫૦૦૦ શ્રી કુસુમબેન નરેન્દ્રભાઈ ભાઉ
૫૦૦૦ શ્રી કિરીટ એમ. શાહ
૫૦૦૦ શ્રી ઉષાબેન સુરેશભાઈ શાહ
૫૦૦૦ શ્રી પ્રભાવતી ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ શ્રી ભાવેશભાઈ અને શ્રી સુરેશભાઈ
૫૦૦૦ શ્રી રમાબેન કાપડિયા
૫૦૦૦ શ્રી વિરલ ભૂપેન્દ્ર ભાવેશ્રી
૫૦૦૦ શ્રી રમણલાલ નગીનદાસ શાહ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ શ્રી સાકરબેન વસનજી
૫૦૦૦ શ્રી મેસર્સ ઈન્ટરનેશનલ સર્જીકલ કોરપોરેશન
૫૦૦૦ શ્રી નટવરલાલ બેચરદાસ જસાણી અને વનીતાબેન નટવરલાલ જસાણી ચેરી. ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ શ્રી પુષ્પાબેન બિપિનચંદ્ર કાપડિયા
૫૦૦૦ ડૉ. બિપિનચંદ્ર હીરાલાલ કાપડિયા
૫૦૦૦ શ્રી અતુલભાઈ સી. શેઠ તથા બેનશ્રી નંદિતાબેન એ. શેઠના પરિવાર તરફથી
૫૦૦૦ શ્રી શાંતિલાલ એચ. મહેતા
૫૦૦૦ સ્વ. ભાગીરથી રમણીકલાલ જોશીની સ્મૃતિમાં હસ્તે રમણીકલાલ જોશી
૫૦૦૦ શ્રી કે. એન. જી. આર માલદે ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ શ્રી દિલ્હી જૈન સંઘ હસ્તે શ્રી શૈલેશભાઈ કોઠારી
૫૦૦૦ સ્વ. ચુનીભાઈ ખીમચંદભાઈના સ્મરણાર્થે
૫૦૦૦ શ્રી હેમંત જગમોહનદાસ સંઘવી
૫૦૦૦ શ્રી ધીરજલાલ તલકચંદ શાહ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ મે. અરજણ એન્ડ દેવજી ખીમજી સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ શ્રી જયંતીલાલ ફતેહચંદ ફાઉન્ડેશન
૨૫૦૦ શ્રી એમ. એન. દોશી માનવ કલ્યાણ કેન્દ્ર
૨૫૦૦ શ્રી માણિકલાલ શીવલાલ બોરા
૨૫૦૦ શ્રી કલ્પાબેન સી. ઝવેરી
૨૫૦૦ શ્રી સુરેશભાઈ સી. ઝવેરી
૨૫૦૦ શ્રી મહેતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૨૫૦૦ શ્રી તારાબહેન ડાહ્યાભાઈ કોઠારી
૨૫૦૦ શ્રી જયંતીલાલ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી હરકીશનભાઈ પારેખ

૨૫૦૦ શ્રી મહાવીર ઇલેક્ટ્રોનિક્સ
૨૫૦૦ શ્રી યશોમતીબેન શાહ
૨૫૦૦ શ્રી મીનાબેન કિરણભાઇ ગાંધી
૨૫૦૦ ડૉ. કમલાબેન મહાદેવિયા
૨૫૦૦ એક ભાઇ
૨૫૦૦ શ્રી તારાબેન વાડીલાલ ગોસલિયા
૨૫૦૦ શ્રી શારદાબેન બાબુલાલ શાહ
૨૫૦૦ વાભુભાઇ વી. સંઘવી
૨૫૦૦ એક બહેન
૨૫૦૦ એક બહેન
૨૫૦૦ શ્રી વિદ્યાબેન મહાસુખભાઇ ખંભાતવાળા
૨૫૦૦ સ્વ. જી. પુ. મહેતાના સ્મરણાર્થે હસ્તે મનોરમાબેન
૨૫૦૦ શ્રી મણિબેન ખુશાલચંદ ધ્રુવ હસ્તે સુરેશ ખુશાલચંદ ધ્રુવ
૨૫૦૦ શ્રી કેશવલાલ બુલાખીદાસ
૨૫૦૦ શ્રી ચીમનલાલ ઠાકોરદાસ ઝવેરી હસ્તે સુશીલાબેન ઝવેરી
૨૫૦૦ શ્રી કુસુમબેન સુરેશભાઇ પરીખ
૨૫૦૦ શ્રી કે. ટી. મોદીના ફેમિલી તરફથી
૨૫૦૦ શ્રી સંઘવી હરજીવનદાસ ગોરધનદાસ ચેરીટી ટ્રસ્ટ
૨૫૦૦ સમર્પણ ટ્રસ્ટ
૨૫૦૦ શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઇ ગાંધી
૨૫૦૦ શ્રી મણિલાલ કે. શાહ હસ્તે પાનબાઇ
૨૫૦૦ શ્રી મંજુલાબેન લલિતચંદ્ર ધ્રુવ ફાઉન્ડેશન
૨૫૦૦ શ્રી બી. સી. ટોલાટ
૨૫૦૦ શ્રી પ્રવીણ એમ. ઝવેરી
૨૫૦૦ શ્રી સુવર્ણાબેન દલાલ
૨૫૦૦ શ્રી જૈનીબાઇ ટ્રસ્ટ
૨૫૦૦ શ્રી વિનર બુક સેન્ટર (ચોપાટી) હસ્તે ખીમજી કુંવરજી
૨૫૦૦ શ્રી પ્રજ્ઞાચક્ષુ દીપકભાઇના જન્મદિવસે
૨૫૦૦ શ્રી હસમુખભાઇ ચીમનભાઇ કુવાડિયા
૨૫૦૦ શ્રી સી. ટી. ઘડિયાલી
૨૫૦૦ શ્રી સુરુભાઇ દલાલ
૨૫૦૦ શ્રી રમાબેન વી. મહેતા તથા શ્રી ઉષાબેન મહેતા
૨૫૦૦ શ્રી વનલીલાબહેન નટવરલાલ મહેતા
૨૫૦૦ શ્રી રસિલાબેન મહેન્દ્રભાઇ ઝવેરી
૨૫૦૦ શ્રી ભરતભાઇ જયંતીલાલ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી કુંજબાળા રમેશચંદ્ર કોઠારી
૨૫૦૦ શ્રી લીલાબહેન મનુભાઇ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી ગુણવંતીબહેન મહાસુખભાઇ દેવડાવાળા
૨૫૦૦ શ્રી રવિ સુધીરભાઇ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી નટવરલાલ ધરમશી શાહ
૨૫૦૦ શ્રીકાંત પ્રમોદભાઇ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી અંશુબેન કૃષ્ણકાંત પટેલ
૨૫૦૦ એક સદ્‌ગૃહસ્થ તરફથી
૨૫૦૦ સ્વ. તલકચંદ હીરાચંદ શાહના સ્મરણાર્થે હસ્તે હર્ષદરાય ટી. શાહ (ગામદેવી)

૨૫૦૦ સ્વ. સમરતબેન તલકચંદ શાહના સ્મરણાર્થે હસ્તે રેખાબેન હર્ષદરાય શાહ
૨૫૦૦ એક બહેન હસ્તે જાસુદબેન નાથાલાલ પરીખ
૨૫૦૦ લાયન્સ ક્લબ ઓફ ગેટવે ચેરીટી ફંડ હસ્તે રમીલાબેન સંઘવી
૨૫૦૦ પૂ. બા સમરતબેન હીરાચંદ વોરા હસ્તે જમનાદાસ વોરા
૨૫૦૦ લીબર્ટી બોક્ષ મેન્યુફેક્ચરીંગ કું.
૨૫૦૦ શેઠ કાંતિલાલ છગનલાલ
૨૫૦૦ શ્રી કાર્તિક બી. શાહ
૨૫૦૦ શ્રી પ્રવીણભાઇ સી. ભણશાળી
૨૫૦૦ શ્રી મણિબેન ગોવિંદજી શાહ
૨૫૦૦ શ્રી નિર્મળાબેન ઇન્દુલાલ શેઠ
૨૫૦૦ શ્રી જ્યોતિકાબેન નાનચંદ કોઠારી
૨૫૦૦ શ્રી સુહાસ ટ્રેક્ષપોર્ટ પ્રા. લી.
૨૫૦૦ શ્રી ચંપકલાલ સી. ચોકસી
૨૫૦૦ શ્રી સ્મિતાબેન સ્નેહલ સંઘવી
૨૫૦૦ શ્રી શોભનાબેન ખાંડવાલા
૨૫૦૦ શ્રી અમિતાબેન મુકેશભાઇ સંઘવી
૨૫૦૦ સ્વ. લવચંદ ઠાકરશી વસાના સ્મરણાર્થે હસ્તે ચીમનલાલ એલ. વસા
૨૫૦૦ શ્રી ભારતીબેન ગજેન્દ્રભાઇ કપાસી
૨૫૦૦ શ્રી વિક્રમભાઇ જશવંતભાઇ ગિરધરભાઇ
૨૫૦૦ શ્રી વી. કે. મહેતા એન્ટરપ્રાઇઝીસ્
૨૫૦૦ શ્રી અપૂર્વ ભૂપેન્દ્રભાઇ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી અર્પણાબેન ભૂપેન્દ્રભાઇ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી હેમલ જયેશ અજમેરા
૨૫૦૦ શ્રી હીરાલાલ ઠાકોરલાલ કેશવલાલ મહેતા ટ્રસ્ટ હસ્તે મીરાંબહેન મહેતા
૨૫૦૦ શ્રી ભગવાનદાસ ફતેહચંદ
૨૫૦૦ શ્રી મધુરીબેન એચ. ઝવેરી
૨૫૦૦ શ્રી સતીશ સંઘવી
૨૫૦૦ શ્રી પ્રભાબેન રસિકલાલ હસ્તે તરુબહેન વકીલ
૨૫૦૦ શ્રી મનસુખલાલ ચુનીલાલ ઝવેરી
૨૫૦૦ શ્રી હર્ષાબેન વી. શાહ
૨૫૦૦ એક બહેન તરફથી (૨૫૦૫)
૨૫૦૦ શ્રી પારુલ એ. માણેકલાલ
૨૫૦૦ પ્રેમજી માલશી છેડા
૨૫૦૦ સુરેશ નાથાલાલ પરીખના ફેમીલી તરફથી
૨૫૦૦ શ્રી ભૂપેન્દ્ર હિંમતલાલ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી આદિનાથ ટ્રેડિંગ કું.
૨૫૦૦ શ્રી મીનાબહેન એમ. શાહ
૨૫૦૦ શ્રી હિરેન રસિકલાલ શ્રોફ
૨૫૦૦ શ્રી મોહનલાલ ઝવેરચંદ ઝવેરીના સ્મરણાર્થે હસ્તે શાંતાબેન મોહનલાલ
૨૫૦૦ શ્રી મેનાબેન જયંતીલાલ ચોકસી
૨૫૦૦ શ્રી સેવંતીલાલ નેમચંદ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી શારદાબેન ઠક્કર તથા શ્રી અરવિંદભાઇ ઠક્કર

૨૫૦૦ શ્રી નવીનભાઇ પ્રેમચંદ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી મહેન્દ્રભાઇ જે. શાહ તથા અરુણાબેન મહેન્દ્રકુમાર શાહ
૨૫૦૦ શ્રી નંદુ ડ્રેપર્સ
૨૫૦૦ શ્રી હેમલતાબેન પારેખ
૨૫૦૦ શ્રી વાભુભાઇ જી. મહેતા
૨૫૦૦ શ્રી સી. એન. સંઘવી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૨૫૦૦ શ્રી સુમિત્રાબહેન મનહરલાલ શેઠ એસ્ટેટ હસ્તે શ્રી મનહરલાલ ગીરધરલાલ શેઠ
૨૫૦૦ શ્રી ધનીબહેન નવીનભાઇ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી સરસ્વતીબેન ડાહ્યાભાઇ ઝવેરી હસ્તે નીરુબહેન
૨૫૦૦ શ્રી નીરુ એન્ડ કું. હસ્તે ભૂપેન્દ્રભાઇ ઝવેરી
૨૫૦૦ શ્રી વિનલ અરુણ સંઘવી અને તુલસા ભરત સંઘવી
૨૫૦૦ બે બહેનો
૨૫૦૦ પારકીન બ્રધર્સ હસ્તે પ્રાણલાલભાઇ
૨૫૦૦ શ્રી મહાસુખભાઇ મણિલાલ મહેતા
૨૫૦૦ શ્રી સવિતાબેન કે. પી. શાહ
૨૫૦૦ શ્રી કિશોરભાઇ રસિકલાલ
૨૫૦૦ શ્રી મેસર્સ જશવંતલાલ છોટાલાલ
૨૫૦૦ શ્રી કુમુદબેન રસિકલાલ ભણશાળી
૨૫૦૦ શ્રી વસંતલાલ વાડીલાલ
૨૫૦૦ શ્રી વેલજી લધાભાઇ શાહ
૨૫૦૦ શ્રી ભાઇચંદ મહેતા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૨૫૦૦ શ્રી વસુમતીબેન ભણશાળી
૨૫૦૦ શ્રી જયંતીલાલ લવજીભાઇ હસ્તે મનુભાઇ
૨૫૦૦ શ્રી સુરેશભાઇ જી. મહેતા
૨૫૦૦ શ્રી પ્રતાપ વી. શાહ
૨૫૦૦ શ્રી ધર્મિબેન મણિલાલ મહેતા
૨૫૦૦ શ્રી પ્રદીપ સુશીલચંદ્ર સંઘવી
૨૫૦૦ જૈન જાગૃતિ સેન્ટર સેન્ટ્રલ બોર્ડ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ હસ્તે મહેન્દ્રભાઇ
૨૫૦૦ શ્રી રસિકભાઇ શાહ
૨૫૦૦ સ્વ. ચંદનબેન પારેખ હસ્તે ભારતીબેન પારેખ
૨૫૦૦ શ્રી ઇન્દુલાલ એમ. દફતરી
૨૫૦૦ ડૉ. જ્યોતિબેન જયંત એસ. શાહ
૨૫૦૦ શ્રી જયાબેન વોરા
૨૫૦૦ શ્રી વીરેન્દ્રભાઇ સાકરચંદ કાકાબળિયા
૨૫૦૦ શ્રી વ્રજલાલ સોમચંદ ગાંધી ધ્રાંગધ્રા હસ્તે વિજ્યાબેન
૨૫૦૦ શ્રી વિજ્યાબહેન વ્રજલાલ ગાંધી ધ્રાંગધ્રા
૨૫૦૦ શ્રી જયંતીભાઇ શાહ
૨૫૦૦ એક ભાઇ
૨૫૦૦ શ્રી ખુશીભાઇ સંઘવી પરિવાર
૨૫૦૦ શ્રી જ્યોત્સનાબેન શેઠ

❑❑❑

પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા

❑ અહેવાલ : ચીમનલાલ એમ. શાહ, 'કલાધર'

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા આયોજિત પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળાએ આ વર્ષે ઓગણસાઠમાં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. જ્ઞાન અને સાધનાની જ્યોત સમી આપણી આ પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળાને **શ્રી સેવંતીલાલ કાંતિલાલ ટ્રસ્ટ**નો છેલ્લાં અગિયાર વર્ષથી સતત આર્થિક સહયોગ મળતો રહ્યો છે. આ વર્ષની વ્યાખ્યાનમાળા ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહના પ્રમુખસ્થાને રવિવાર, તા. ૧૨મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૩ થી રવિવાર, તા. ૧૯મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૩ સુધી એમ આઠ દિવસ માટે ચોપાટી ખાતે બિરલા ક્રીડા કેન્દ્રમાં યોજવામાં આવી હતી. આ વ્યાખ્યાનમાળાનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે.

○ **सुखकी प्राप्ति** : પ્રથમ દિવસે આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં ડૉ. હુકમચંદ ભારિલ્લે જણાવ્યું હતું કે સંસારમાં જીવ દુઃખી છે. દુઃખથી બચવા ઈચ્છે છે. પરંતુ દુઃખથી મુક્ત થવાનો વાસ્તવિક ઉપાય તેને મળતો નથી. તેથી તેને ભટકવું પડે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ઉમાસ્વાતિજીએ સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યગ્ ચારિત્ર એ મોક્ષનો ઉપાય છે તેમ કહ્યું છે. સુખી થવાનો ઉપાય આત્માની પાસે જ છે. મનુષ્ય તેને સમજી આત્મસાત કરે તો તેનું દુઃખ, ભવદુઃખ અવશ્ય દૂર થઈ શકે. સંસારના સુખો, ઈન્દ્રિયસુખો ચિરકાલીન નથી. આત્મજ્ઞાન વિના ખરાં સુખની પ્રાપ્તિ નથી.

○ **ભગવાન મહાવીરનો પૂર્ણયોગ** : શ્રી શશિકાંત મહેતાએ આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું હતું કે પરોપકાર છે ત્યાં પુરસ્કાર છે અને નમસ્કાર છે ત્યાં સાક્ષાત્કાર છે. ઋણમુક્તિ વિના મુક્તિની વાત અસ્થાને છે. એટલા માટે જ ભગવાનના પૂર્ણયોગનુ પ્રથમ સોપાન ઋણમુક્તિ છે. તીર્થંકર પરમાત્માએ આપણને બે અમૂલ્ય વસ્તુઓ આપી છે. એક છે સિદ્ધાંત દર્શન અને બીજી છે સિદ્ધાંત પાલન માટેનો જીવન યોગ. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવનમાંથી અને એમના ઉપદેશમાંથી પ્રેરણા લઈ, ભગવાને પ્રબોધેલા આત્મદર્શન, પરમાત્મદર્શન વગેરે દર્શનોને જીવનમાં ઉતારવાનો પુરુષાર્થ આપણે આપનાવવો જોઈએ.

○ **कषाय मुक्ति मोक्ष का उपाय** : આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતા પૂ. સાધ્વી શ્રી સોહનકુમારીજીએ જણાવ્યું હતું આપણાં જીવનમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભી રૂપી કષાયો જ્યાં સુધી છે. ત્યાં સુધી આપણા જીવનનો ઉત્કર્ષ નથી. આ કષાયોથી આપણે છૂટી શકીએ. મુક્ત થઈ શકીએ તો આપણે મોક્ષ મેળવી શકીએ. આપણે વિભાવમાંથી મુક્ત થઈ સ્વભાવમાં આવવાનું છે. કષાયોને લીધે આપણું ભાવતંત્ર જે મલિન થઈ ગયું છે. તેને શુદ્ધ જાગૃત અને સચેત કરવાનું છે. આ વિશ્વમાં પર્યાવરણ પ્રદુષણ વધ્યું છે તેમ આપણી અંદરનું પ્રદુષણ પણ વધ્યુ છે. આપણે આપણા અંતરમાં ડોકિયું કરવાની ટેવ ધરાવતાં નથી. અંતર નિરીક્ષણ જ આત્મોન્નતિ કરી શકે પર્યુષણ પર્વને એટલે જ અંતરશુદ્ધિનું પર્વ કહ્યું છે.

○ **ધર્મધ્યાન અને જીવનશુદ્ધિ** : ડૉ. ચિનુભાઈ નાયકે આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું હતું કે જે ધારણ કરે તે ધર્મ. વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને સમગ્ર વિશ્વને ધારણ કરનારું ચાલકબળ તે ધર્મ છે. ધર્મ એ મનુષ્યનો ઉત્તમ સ્વભાવ છે. ધર્મ એટલે જીવન જીવવાની દૃષ્ટિ. પં. સુખલાલજીના મતે પારમાર્થિક ધર્મ એ જ જીવનની મૂળગત બાબત છે. આજે આપણે ધર્મને ભીખનું સાધન બનાવી દીધું છે ! આંખો બંધ કરો અને દિલની દૃષ્ટિ ઉઘાડો એ જ ધર્મ છે. જૈન પરંપરામાં સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્રને જ ધર્મ કહ્યો છે. આપણું દર્શન ખોટું હોય પછી આપણી દૃષ્ટિમાં દોષ આવે જ. ધર્મ એ દેખાડો કરવાનું કે પ્રદર્શન કરવાનું સાધન નથી. ધર્મ મનુષ્યની આંતરિક બાબત છે. ધર્મ એ જીવનશુદ્ધિનું સાધન છે.

○ **જીવન-સંગીત અને માનવધર્મ** : આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં શ્રી હેમાંગિની જાઈએ જણાવ્યું હતું કે જ્ઞાનની સાધનાનું અને આત્માની આરાધનાનું હાર્દ પર્યુષણ પર્વ છે. જીવનમાં જેમ સંગીતની અનિવાર્યતા છે તેમ માનવધર્મની પણ આવશ્યકતા છે. આજે સાંસારિક ઉપાધિમાં આત્મા વેરણછેરણ, છિન્નભિન્ન થતો જોવા મળે છે.ત્યારે આ પર્વના દિવસો એ ખોવાયેલા આત્માને શોધી પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરે છે.જૈન ધર્મનો પાયાનો સિદ્ધાંત અનેકાંત છે. આ વિશ્વમાં એકાંતે દર્શન તો હોઈ જ ન શકે. વસ્તુને અનેક સ્વરૂપે જોવી એનું જ નામ અનેકાંત. સર્વધર્મ સમભાવને વિકસાવવો હોય તો અનેકાંતનું સ્થાન સમજવું જરૂરી છે.

○ **સમકિત-પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા** : શ્રી પ્રવીણભાઈ સી. શાહે આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું હતું કે આત્માની શુદ્ધ ચેતનાની અનુભૂતિ એ જ સમકિત. સંસારના સર્વ દુઃખ, સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને મોક્ષના દ્વારે પહોંચાડનાર સમકિત છે. એટલા જ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે 'સમકિત વિણ ચારિત્ર નહિ, ચારિત્ર વિણ નહિ મુક્તિ.' સમકિત એ ભવ દુઃખની દવા છે. સમકિતની હાજરીમાં કદી દુર્ગતિ થતી નથી. સમકિત મેળવનાર જીવ કદી પાપી કહેવાતો નથી. આપણા આત્માની મોહનીય અવસ્થાનો વિચાર કરીએ ત્યારે લાગે છે કે આ મોહનીય અવસ્થાથી માંડીને સંપૂર્ણ મોક્ષ સુધીની શુદ્ધ અવસ્થાએ સમકિત કઈ રીતે પહોંચાડે છે તે તરફ આપણે લક્ષ આપવાનું આવશ્યક છે.

○ **ચાતક પીએ નહિ એંઠા પાણી** : આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં શ્રી મનુભાઈ ગઢવીએ ચાતક પક્ષીનું નું દૃષ્ટાંત આપીને કહ્યું હતું કે આજ કાલ જીવનમાં સત્તા અને સંપત્તિને કારણે અશુદ્ધિનું પ્રમાણ ઘણું વધી ગયું છે. અને એ અશુદ્ધિ ધર્મના ક્ષેત્રે પણ પ્રવેશી ગઈ છે. આજકાલ ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ વિતંડાવાદ અને દંભ જોવા મળે છે. માનવીના કલ્યાણને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રાચીન કાળમાં ઋષિમુનિઓ ધર્મના ઉપદેશ આપતા. એવા ઉપદેશની વર્તમાન સમયમાં વિશેષ આવશ્યકતા છે.

○ **तमसो मा ज्योतिर्गमय** : શ્રી હરિભાઈ કોઠારીએ આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું હતું કે આજે જગતના સર્વક્ષેત્રે જાણે અંધકાર છે. આ વિશ્વમાં ભોગવાદી ભક્તો. વિતંડાવાદી પંડિતો, જડ વિદ્યાર્થીઓ, ધંધાદારી ગુરુઓ, નિભ્રાંત વાલીઓ, સ્વાર્થી વેપારીઓ, સત્તાલોલુપ નેતાઓ, વિવેકશૂન્ય વ્યાવસાયિકો, લેભાગુ લેખકો, છીછરા સાહિત્યકારો, રડતા કવિઓ, મુરઝાએલા બાળકો, ઉત્સાહ શૂન્ય યુવાનો, ચિડિયા વૃદ્ધો, મોહિત મહિલાઓ, પામર પુરુષો, પલાયનવાદી કાર્યકરો સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. માણસને માણસનું ગૌરવ કરતાં આવડવું જોઈએ. માણસને સંવાદી બનવું જોઈએ. સંવાદી માણસની જીવનના કોઈ ક્ષેત્રમાં હાર થતી નથી. ધર્મક્ષેત્ર આસક્તિ છોડવાનું ક્ષેત્ર છે પણ દુઃખની વાત એ છે કે આ ક્ષેત્રમાં માણસની આસક્તિ વધતી હોય તેમ લાગે છે.

○ **अहिंसा की वैज्ञानिकता** : આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં શ્રી ડી. આર. મહેતાએ જણાવ્યું હતું કે જૈનધર્મમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતની ઘણી તાત્ત્વિક છણાવટ કરવામાં આવી છે. જૈન ધર્મની અહિંસા અતિ વ્યાપક સ્વપમાં છે અને એથી જ જૈનધર્મને અહિંસાધર્મ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે જે વસ્તુને બનાવવાનો તમને અધિકાર નથી તે વસ્તુને નષ્ટ કરવાનો પણ તમને અધિકાર નથી. દરેક પ્રાણીમાં જીવ છે. મૃત્યુ કોઈને ગમતું નથી. પ્રાણી હત્યા એ હિંસાનું વરવું સ્વરૂપ છે. આ વિશ્વમાં ભગવાન મહાવીરની પછી અહિંસાના સૌથી મોટા સમર્થક મહાત્મા ગાંધી રહ્યા છે.

○ **આત્માખોજ** : પૂ. શ્રી જશુબાઈ મહાસતીજીએ આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું હતું કે આજનો માનવી પ્રતિષ્ઠા, પૈસા અને પરિવાર તરફ જ દૃષ્ટિ કરે છે. આત્મા તરફ તો તેની નજર જ નથી. પરની શોધમાં, પરની પ્રાપ્તિમાં પડેલો જીવ સ્વ તરફ વળતો

જ નથી. જ્યાં સુધી ધર્મભાવના કેળવાશે નહિ, જિજ્ઞાસાભાવ જાગૃત થશે નહિ ત્યાં સુધી અનંત ગુણોના સ્વામી એવો આત્મા મળવાનો જ નથી. જેમને પરમાત્મા પ્રતિ શ્રદ્ધા છે તે બધા જ સાધકો ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, તપ, જપ કરે છે. આ બધા અનુષ્ઠાનો શા માટે કરવામાં આવે છે ? મનની અંદર આ પ્રશ્ન ઊઠે છે. તેનો તુરત જ જવાબ મળે છે. આત્મા માટે કરીએ છીએ. આત્મા માટે આ બધું કરો છો પણ આત્માને તમે જોયો છે ખરો ? આત્માને જાણવાની, સમજવાની તાલાવેલી ન થાય ત્યાં સુધી તમારો ઉત્કર્ષ નથી.

○ **અપ્રમાદ :** આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં **શ્રી નેમચંદ ગાલા**એ જણાવ્યું હતું કે અપ્રમાદ-અપ્રમત્ત દશા એ ભારતીય દર્શનનો અદ્‌ભુત શબ્દ છે. સૂત્રકૃતાંગમાં કહ્યું છે કે "પ્રમાદ કર્મબંધનું કારણ છે અને અપ્રમાદ કર્મથી મુક્ત થવાનું કારણ છે." અપ્રમાદ એટલે સતત જાગૃતિ. શ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થથી મુક્તિ તરફની યાત્રા. ભગવાન મહાવીરે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના દસમા અધ્યાયમાં ગૌતમસ્વામીને વારે વારે કહ્યું છે : "હે ગૌતમ ! ક્ષણ માત્રનો પ્રમાદ નહિ કર." જે રીતે દાભની અણિ પર ઝુલતું ઝાકળનું બિન્દુ બહુ અલ્પ સમયમાં ખરી પડે છે તેવી જ રીતે આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે. જીવન તૂટ્યા પછી સંધાતું નથી. અપ્રમાદ અમૃતનો અને પ્રમાદ મૃત્યુનો માર્ગ છે.

○ **લઘુતાસે પ્રભુતા મિલે : પ્રા. રમેશ દવે**એ આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું હતું કે આ જગતમાં જે માનવી નાનો, નમ્ર, સૂક્ષ્મ અને હલકો બને છે તે જ મહાન બને છે. એટલે જ તુલસીદાસે ગાયું છે : 'લઘુતા સે પ્રભુતા મિલે, પ્રભુતા સે પ્રભુ દૂર.' જે મોટો છે, મહાન છે તેનાથી પ્રભુ દૂર થતાં જાય છે. જે નમે છે તે પ્રભુને ગમે છે. ક્ષમા, નમ્રતા અને સરળતા એ લઘુતાના પાયા છે. અહંનું વિસર્જન અને દંભનો ત્યાગ એ પ્રભુને પામવાનો માર્ગ છે. જે નમતો નથી તે કાળના ગર્તામાં ફેંકાઈ જાય છે. અને જે નમે છે તેની પાસે કાળ પણ હારી જતો હોય છે.

○ **મનની જીત : આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં ડૉ. દેવબાળા સંઘવી**એ જણાવ્યું હતું કે માનવીના બંધન અને મુક્તિનું કારણ એનું મન છે. મનને લીધે જ નર નારાયણ અને નર રાક્ષસ બની શકે છે. તેથી મન કેટલું જોરાવર છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. મન એવું કુરુક્ષેત્ર છે કે જેમાં દૈવી અને આસુરી, સત્ અને અસત્ ની વૃત્તિઓ વિહરતી હોય છે. મનનાં કુરુક્ષેત્રમાં સતત યુદ્ધ ચાલતું હોય છે. તેમાં અંતિમ વિજય કે પરાજય મુશ્કેલ હોય છે. વિજય મેળવ્યા પછી પણ એક ક્ષણનો પ્રમાદ એ વિજયને પરાજયમાં ફેરવી શકે છે. મન એ કર્મ માટેનું પ્રેરક, સંચાલક અને વિધાયક બળ છે. મનને જીતવું જરા પણ સહેલું નથી. મનની દુરાશા, લાલસા પર જે કાબુ મેળવી શકે છે તે જિનરાગ બની શકે છે.

○ **નામકર્મ : ડૉ. રમણલાલ સી. શાહે** આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું હતું કે જીવને સંસારમાં ભમાવનાર કર્મો છે. આઠ પ્રકારના કર્મોમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય ઘાતી કર્મો છે. અને નામ, ગોત્ર, આયુષ્ય અને વેદનીય એ ચાર અઘાતી કર્મો છે. નામ કર્મ આત્માના અરૂપી, અનામી ગુણને આવરે છે. બીજાં બધાં કર્મો કરતાં નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ વધારે છે અને તે ચિતારા જેવું કામ કરે છે એથી જ સંસારમાં બે માણસોના ચહેરા, અવાજ, હાથપગની રેખાઓ, અંગુઠાની છાપ મળતાં આવતાં નથી. નામકર્મ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારનું છે. મૃગાપુત્ર લોઢીયાનો દેહ જે રીતે વિરૂપ ચીતરી ચડે એવો, સતત દુર્ગંધમય હતો તે એના અશુભ નામકર્મના ઉદયને કારણે હતો. સનતકુમાર ચક્રવર્તીએ પહેલાં દેહનું અભિમાન કર્યું હતું, પરંતુ પછીથી લબ્ધિસિદ્ધિ મળવા છતાં રોગગ્રસ્ત શરીરને સારું કરવાની ઈચ્છા રાખી નહિ અને દેહાતીત અવસ્થામાં આવ્યા હતા. શુભ નામકર્મમાં સર્વશ્રેષ્ઠ તે તીર્થંકર નામકર્મ છે.

○ **प्रेक्षाध्यान और जीवन-विज्ञान :** આ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં પૂ. સમણી શ્રી અક્ષયપ્રજ્ઞાજીએ જણાવ્યું હતું કે વિશ્વના રંગમંચ પર અનેક સમસ્યાઓ ઉભરી રહી છે. સમસ્યાઓ પેદા કરવાવાળો મનુષ્ય છે અને સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવાવાળો પણ મનુષ્ય જ છે. માનવીનું ચિત્ત ઘણું ચંચળ છે, મન મરકટ સમું છે. તેને કન્ટ્રોલ કરવા માટે યુવાચાર્ય મહાપ્રજ્ઞજીએ એક માર્ગ બતાવ્યો છે તે છે પ્રેક્ષાધ્યાનનો. પ્રેક્ષાધ્યાન એ જીવન વિજ્ઞાનનું મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ છે. પ્રેક્ષાધ્યાન ચિત્તને નિર્મળ રાખે છે અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ આપણું લક્ષ હોવું ઘટે. આજે વિશ્વ અંગે આપણે જેટલું જાણીએ છીએ એટલું આપણી જાત અંગે જાણતા નથી. આપણે આપણી જાતને ઓળખતા થઈશું ત્યારે જ આપણું જીવન તનાવ મુક્ત બની શકશે. પ્રેક્ષાધ્યાન આ જ વાત શીખવે છે.

○ **શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ છે :** આ વ્યાખ્યાનમાળાના છેલ્લા દિવસના છેલ્લા વક્તા **પ્રા. તારાબહેન ર. શાહ** હતા. તેઓ 'ગુણોપાસના' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપવાના હતા પરંતુ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે તેઓ વ્યાખ્યાન આપવા આવી નહિ શકતાં તેમની પુત્રી શ્રી શૈલજા ચેતનકુમાર શાહે ઉપરોક્ત વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું હતું કે જ્યાં વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પુરું થાય છે ત્યાંથી ધર્મનું ક્ષેત્ર, શ્રદ્ધાનું ક્ષેત્ર શરૂ થાય છે. બુદ્ધિ અને તર્કનું ક્ષેત્ર ઘણું મોટું છે, પણ શ્રદ્ધાના ક્ષેત્ર પાસે તે એકદમ નાનું ગણાય. આ દુનિયામાં ચાર વસ્તુઓ પરમ દુર્લભ છે : (૧) મનુષ્ય જીવન (૨) ધર્મ શ્રવણ (૩) ધર્મ શ્રદ્ધા અને (૪) સંયમનું બળ. વિશ્વાસ બુદ્ધિજન્ય છે તો શ્રદ્ધા ભાવુકતા પર આધારિત છે. સાચી શ્રદ્ધા એટલે કોઈ પણ જાતના લૌકિક ફળની ઈચ્છા રાખ્યા વિના માત્ર મોક્ષ પ્રાપ્તિની ઈચ્છા રાખવી તે. એવી શ્રદ્ધાને ભગવાને દુર્લભ કહી છે. તેને માટે સાચા દેવ, સાચા ગુરૂ અને સાચા ધર્મનું આલંબન જરૂરી છે.

આ વ્યાખ્યાનમાળામાં દરરોજ વ્યાખ્યાનોનો પ્રારંભ થતાં પહેલાં એક કલાકનો ભક્તિસંગીતનો કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. સંઘના મંત્રી શ્રી નિરુબહેન એસ. શાહે દરરોજ પ્રારંભમાં પ્રાર્થનાની રજૂઆત કરવાની સાથે ભક્તિસંગીતના કલાકારોનો પરિચય આપ્યો હતો. સર્વશ્રી શોભાબહેન સંઘવી, કુસુમબહેન શાહ, ભાનુબહેન શાહ, તરલાબહેન શેઠ, મનમોહન સેહગલ, શારદાબહેન ઠક્કર, અવનિબહેન પારેખ અને ચંદ્રાબહેન કોઠારીએ અનુક્રમે ભક્તિસંગીતનો કાર્યક્રમ આપી સવારના વાતાવરણને વધુ આહલાદક અને ભક્તિમય બનાવ્યું હતું. વ્યાખ્યાતાઓનો પરિચય અને વ્યાખ્યાનોની ટૂંકી સમીક્ષા વ્યાખ્યાનમાળાના પ્રમુખ ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે કરી હતી. શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પ્રતિવર્ષ એક સંસ્થાને આર્થિક સહાય કરવાનો પ્રોજેક્ટ હાથ ધરે છે તે મુજબ આ વર્ષે સૌરાષ્ટ્રના વીરનગર ખાતેના શિવાનંદ મિશન ટ્રસ્ટના અંધત્વ નિવારણ કાર્યમાં સહાયક થવાનો પ્રોજેક્ટ હાથ ધરાયો હતો. આ ટ્રસ્ટના ખ્યાતનામ સૂત્રધાર ડૉ. શિવાનંદ અધ્વર્યુ (સ્વામી યાજ્ઞવલ્કયાનંદજી) વ્યાખ્યાનમાળાના પ્રથમ દિવસે પધાર્યા હતા અને તેમણે શિવાનંદ મિશન ટ્રસ્ટના સેવાકાર્ય વિશે માહિતી આપી હતી. સંઘના મંત્રી શ્રી પ્રવીણભાઈ કે. શાહે તથા આ પ્રોજેક્ટના સંયોજકો શ્રી ચંદ્રકાંત દીપચંદ શાહે અને શ્રી રસિકલાલ લહેરચંદ શાહે શિવાનંદ મિશન ટ્રસ્ટના પ્રોજેક્ટમાં ઉદાર હાથે ફાળો આપવા સૌને અપીલ કરી હતી. મંત્રી શ્રી નિરુબહેન એસ. શાહે દાતાઓનો તેમજ વ્યાખ્યાનમાળામાં સહકાર આપનાર સૌનો આભાર માન્યો હતો. સંઘના ઉપપ્રમુખ શ્રી ચીમનલાલ જે. શાહે વ્યાખ્યાનમાળાના રોજેરોજના કાર્યક્રમનું સરસ રીતે સફળ સંચાલન કર્યું હતું. શ્રી હજારીમલ ચોપડાએ છેલ્લા દિવસે કાર્યક્રમના અંતે શાંતિપાઠનું બુલંદ સ્વરે પઠન કર્યું હતું. આમ આનંદ અને ઉલ્લાસના વાતાવરણમાં જ્ઞાનગંગા સમી આ પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળાની સમાપ્તિ થઈ હતી. ❑❑❑

સંયુક્ત અંક

'પ્રબુદ્ધ જીવન'નો આ અંક સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર, ૧૯૯૩નો સંયુક્ત અંક તરીકે પ્રગટ થાય છે તેની નોંધ લેવા વિનંતી.

❑ તંત્રી

વિપશ્યનાની 'કેદીઓ' ઉપર અદ્‌ભુત અસર

❑ જયાબેન શાહ

'દિવાલોમાં દિવ્યતા' પુસ્તક મને મળ્યું હું વાંચવામાં પડી ગઈ. લેખક જાણીતા હતા. નામ શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરી. મૂળ ધંધુકા તાલુકાના અમલપુર ગામના વતની. લોકભારતીમાં સ્નાતક થયા, ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અનુસ્નાતક બન્યા. વેડછીમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. ચંબલ ઘાટીના અભિયાનમાં જોડાયા. તેનાથી તેમના જીવનમાં એક નવો પ્રકાશ સાંપડ્યો કે ડાકુઓનું પણ જો પરિવર્તન થઈ શકતું હોય તો જેલના કેદીઓનું કેમ ન થાય ?

વિવિધ જેલોમાં સુપરીન્ટેન્ડન્ટ તરીકે કામ કર્યું. છેલ્લે વડોદરા આવ્યા. તેમણે જેલર નહિ પરંતુ શિક્ષકની અદાથી કામ શરૂ કર્યું. કેદીઓ સાથે સન્માન તેમજ શ્રદ્ધા પૂર્વકનો પ્રેમયુક્ત વ્યવહાર સહજભાવે ગોઠવાયો. કેદીઓને એમ લાગવા માંડયું કે આ કોઈ જેલર નથી પરંતુ કોઈ દેવદૂત જેવો માણસ અહીં આવી ચડયો છે. કેદીઓ સાથે માનવ સહજ સંબંધ બાંધ્યો. તેમના જીવનમાં ઊંડા ઉતરવાની કોશીષ કરી. એમને પ્રતીતિ થઈ કે કોઈ પણ માણસ જન્મગત ગુનેગાર હોતો નથી. કોઈવાર ક્ષણિક આવેગ, ક્યારેક ગરીબી, આંતર મનોવ્યથા, વેરભાવ, પ્રેમભગ્ન, લાલસા વગેરે કારણોસર માણસ માણસ મટી જાય છે ને ન કરવાનું કરી બેસે છે. પરંતુ તેથી તેને આજન્મ ગુનેગાર કે હીન માનવો તે યોગ્ય નથી પરિણામે તેઓ કેદીઓનું જીવન પરિવર્તન કરવામાં ગુંથાઈ ગયા. જેલર તરીકેની જવાબદારી અવ્વલ રીતે બજાવતા બજાવતા તેમણે કેદીઓના અંતર-મનને સ્પર્શ કર્યો અને પરિણામે તેની પ્રવૃત્તિનું શરસંધાન કેદીઓનું જીવન પરિવર્તન કેમ થાય તે બની રહ્યું.

ખબર નથી જીવનમાં ક્યારે ક્યાંથી એવો યોગ થઈ જતો હોય છે જેનાથી વ્યક્તિનું પોતાનું જીવન પરિવર્તન પામે છે અને અન્યના જીવનમાં પણ પ્રકાશ પાથરી દઈ શકે છે. શ્રી રઘુવીરભાઈ તેમાંના એક નીવડયા. વરદી યુનિફોર્મ જેલરની પરંતુ તેના આત્માએ જીવન શોધનનો પ્રેમ સહૃદયતા વડે જીવનને પ્રોજ્જવલ બનાવવાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. ગુરુજી શ્રી ગોએન્કાજીની વિપશ્યના શિબિરોમાં સાધના કરવા જોડાયા અને જેલના અધિકારીઓને, જેલવાસીઓને પણ જોડ્યા.

હવે રઘુવીર માત્ર જેલર ન હતા એક સ્વયં સાધક બની રહ્યા હતા. તેમણે વડોદરા જેલમાં વિપશ્યનાના પ્રવક્તાઓ અને સાધકોની મદદથી વિપશ્યના શિબિરો યોજી. એક નહિ પરંતુ ત્રણ ત્રણ. તેમાં શ્રી ગોએન્કાજી પણ ઉપસ્થિત રહ્યા. વિપશ્યના શિબિરમાં જોડાનાર કેદીઓ ઉપર તેની કેવી માનસિક અસર થઈ તે અંગે તેમના અભિપ્રાયો પુસ્તકમાં સુંદર રીતે નોંધાયા છે તે જોવા જેવા છે.

આ અનુભવ છે પંજાબના એક નામીચા બાપના પુત્ર મહિન્દરનો. એના જીવનમાં એક અરમાન હતું સુખ સાહ્યબીમાં જીવન માણવું. આમ કરવા જતાં આડે રસ્તે ચડયો. ટોળકી રચી, બેંક લૂંટવાના કામમાં પડયો. પકડાયો, લાંબી સજા થઈ, જેલમાં અશાંત હતો. જેલની વિવિધ સજાઓ પણ ભોગવી એવામાં એના પિતાજીનું ખૂન થયું. તેનો બદલો લેવાની આગ તેના દિલમાં ભડકી ઉઠી. બનવા જોગ છે મહિન્દર વિપશ્યના શિબિરમાં જોડાયો. વિપશ્યના શિબિરમાં દસ દિવસ મન વચન કાયાથી મૌન પાળવાનું હોય છે અને એક આકરી શિસ્ત નીચે ગુજરવાનું હોય છે એમ છતાં તે જોડાયો. શિબિર પૂરી થયાં પછી તેણે કહ્યું કે મારા મનની સફાઈ થઈ છે. મન ઉપર કાબુ આવ્યો છે, વેર ઝેર ઓછા થયા છે. પછી તેણે જેલની કોટડીમાં પણ સવાર સાંજ સાધના ચાલુ રાખી. બીજી શિબિરમાં પણ જોડાયો અંતરના ઉંડાણમાં ધરબાએલા વિકારોને દૂર કરી મનને નિર્મળ બનાવ્યું. જીવન જીવવાની કળા એને પ્રાપ્ત થઈ. પિતાના ખૂનનો બદલો લેવાની ભાવના કેમ દૂર થઈ ? તો તેણે જણાવ્યું કે મને જીવનના ઉંડાણમાં ઉતરવાની તક મળી તેથી ક્રોધ ઉપર કાબુ મેળવ્યો છે. હવે પિતા તો પાછા આવવાના નથી તો શા માટે કોઈને હેરાન કરું. ઉપરવાળો જ ન્યાય કરશે.

કહેવાતા કુખ્યાત ટ્રીપલ મર્ડર કેસના ગુનેગાર બાબુભૈયા કહે છે કે 'મારામાં બદલાની. વેરની વૃત્તિ ખૂબજ પ્રબળ હતી વિપશ્યનાથી તે વૃત્તિ નિર્મૂળ થઈ છે. સામાવાળા પ્રત્યેની વેરભાવના કરુણામાં પલટાઈ ગઈ છે. મને તેમના દુઃખમાં સહભાગી થવાની પ્રેરણા જાગી છે. હું નાની નાની બાબતોમાં ત્વરીત ગુસ્સે થઈ જતો તેમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. પહેલાં હું ઊંઘની ગોળીઓ લેતો તે છૂટી ગઈ છે ને આરામથી નિંદર કરી શકું છું.

આવા અનેક પ્રકારના અનુભવોથી પુસ્તક સંપન્ન છે, છલોછલ છે. આ પુસ્તકમાં શ્રી રઘુવીરભાઈએ ખૂબજ સાવચેતીપૂર્વક છતાં પ્રતીતિપૂર્વક વિપશ્યનાનો પ્રભાવ વર્ણવી બતાવ્યો છે અને તેમણે સરકારને લખ્યું છે કે જેલોમાં વિપશ્યના શિબિરો યોજીને કેદીઓનું માનસ પરિવર્તન કરવા સરકારી ખર્ચે આયોજન કરવું જોઈએ. જેલમાં વિવિધ ધર્મોના કે સંપ્રદાયોના સાધુ સંતો કે તેમની કેસેટો સાંભળવાથી કેદીઓ ઉપર કેટલીક પ્રેરણાદાયી અસર થતી જોવા મળે છે, પરંતુ ઘણા કેદીઓને તે રુટીન કસરત જેવું લાગે છે. તેથી તેમાં પણ પરિવર્તન કરવું જોઈએ. વિપશ્યના તેનો અવેજ થઈ શકે છે તેની સાક્ષિતી જેલમાં યોજાયેલ શિબિરોમાંથી મળે છે.

આ શુભ કાર્યમાં ગૃહખાતાના ઉચ્ચ અધિકારીઓ પણ સંલગ્ન થએલ છે અને તેમણે આ પ્રવૃત્તિ અંગે પોતાના યોગ્ય મંતવ્યો દર્શાવેલ છે જેનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

વિપશ્યનાથી અંતરશુદ્ધિ થાય છે, જીવન સ્વસ્થ બને છે, તટસ્થભાવે, સાક્ષી ભાવે જીવનની ઘટનાઓ તરફ જોવાની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સાધનાને કોઈ ચીલાચાલુ સાંપ્રદાયિક વ્યવહારો કે તેના કોઈ ક્રિયા કે ક્રિયાકાંડો સાથે કોઈ સંબંધ નથી. એ મનુષ્યને પોતાના અસલ સ્વરૂપે જોવાની વિશેષ દૃષ્ટિ આપે છે. વ્યક્તિ તેમજ સમાજ જીવનને સ્વસ્થ, સમધારણ અને સ્થિર બનાવવા માટે ખૂબજ ઉપયોગી છે એવી આ એક સુંદર સાધના પદ્ધતિ છે.

કેટલાક શિબિરાર્થીઓ કહે છે કે વિપશ્યના વિકારોમાંથી મુક્ત થવાની તેમજ શાંતિ મેળવવાની ગુરૂ ચાવી છે. વિપશ્યનાથી શુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન થાય છે, અહંકાર ઓગળે છે, નમ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. વિપશ્યના મનનું ઓપરેશન કરીને મલિનતા દૂર કરે છે અને શ્રદ્ધા, શીલ ને સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની ઓળખ કરાવે છે. વિપશ્યના આંતરખોજ, આત્મપરીક્ષણ, નિરીક્ષણ કરતાં શીખવે છે. વિપશ્યના મનુષ્યના તન મનની કાયાપલટ કરીને મનુષ્યને 'સ્વ'નો પરિચય કરાવે છે.

વિપશ્યનાને કોઈ સંપ્રદાય સાથે સંબંધ નથી એમ છતાં મૂળે તો એ બૌદ્ધ ધર્મની સાધનાપદ્ધતિ છે વળી એ જૈનદર્શનની રત્નત્રયી સમ્યગ્‌દર્શન, સમ્યગ્‌જ્ઞાન અને સમ્યગ્‌ ચારિત્ર તેમજ સંયમની ભાવનાથી રચાયેલ છે. શિબિરાર્થીએ પંચશીલનું એટલે કે પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરવાનું હોય છે. જીવહિંસા કરવી નહિ. ચોરી કરવી નહિ, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું, અસત્ય બોલવું નહિ, નશો કરવો નહિ.

જે લોકો શિબિરાર્થી મહિને અમુક કાળે સાધક બને છે તેણે અન્ય ત્રણ વ્રતો પાળવાના હોય છે. (૧) વિકાલ ભોજન કરવું નહિ(એટલે કે બપોર પછી), (૨) શારીરિક સૌંદર્યના પ્રસાધનો અને આનંદ પ્રમોદથી દૂર રહેવું, (૩) આરામદાયી શૈયાનો ત્યાગ કરવો.

શ્રી રઘુવીરભાઈને અભિનંદન આપીએ તો એ શબ્દો વામણા પડે છે. આ એક જાગૃત તેમજ જેમના અંતરચક્ષુ નિર્મળ થઈ રહ્યા હોય અને જેનું જીવન નિર્વ્યાજ પ્રેમ, સહૃદયતા અને સહાનુભૂતિથી રસાયે હોય તેવી વ્યક્તિના પુરુષાર્થની ગાથા છે. શ્રી રઘુવીરભાઈએ જેલના ગુનેગાર ગણાતા કેદીઓના બાહ્ય પરિવેશને ભેદીને તેના અંતરને સ્પર્શવા, ઢંઢોળવા કોશીષ કરી છે કારણ કે તેઓ 'ફુ એન્ડ થ્રુ' જોઈ શક્યા છે. વધુ સાંપડયો એટલા માટે કે તેઓ લોકભારતી અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી છે. તેમણે પોતાના શિક્ષણને ઉજળી બનાવ્યું છે.

તેમણે જેલમાં ઘણા બધા સુધારાઓ પણ કર્યા છે જેથી જેલવાસીઓ દ્વારા થતા ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે. નશાખોરી ઓછી થઈ છે, આરોગ્ય સુધર્યું છે, શિક્ષણનો પ્રબંધ થયો છે અને જેલવાસીઓ રક્તદાનમાં અગ્રેસર રહ્યા છે. વૃક્ષારોપણની પ્રવૃત્તિ પાંગરી છે. એમ ઘણી બધી બાબતમાં પ્રગતિ તેમજ નાવીન્ય આવ્યું છે.

❑❑❑

માલિક : શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ ● ● મુદ્રક, પ્રકાશક : શ્રી ચીમનલાલ જે. શાહ, ● ● સ્થળ : ૩૮૫, સરદાર વી. પી. રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.
ફોન : ૩૫૦૨૯૬, મુદ્રણસ્થાન : રિલાયબલ ઓફસેટ પ્રિન્ટર્સ, ૪૮, આરિયા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૮. ફોટોટાઈપસેટિંગ : મુદ્રાંકન, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨.